

מעמד המוסתערבים והיחסים בין העדות ביישוב היהודי בארץ-ישראל משלהי המאה ה־17 עד שלהי המאה ה־19

מינה רון

מסעי-הצלב היו גורם מפריד בין יהדות האסלאם ויהודי ארץ-ישראל, לפי שקם תיץ מדיני בינם לבין שאר היהודים בחילופות המוסלמית, אך היו גם גורם מדרכן למגע בין יהודי הארץ ויהדות אירופה. תנועת הספנות הנרחבת בין ארץ-ישראל ואירופה, שהביאו עמם מסעי-הצלב, הביאה עלייה יהודית ועלייה לרגל לארץ-ישראל.

עותות של מצוקה בקיבוצים יהודיים גרמו לשלושה גלי-הגירה מאירופה שהגיעו לארץ-ישראל עד תום המאה ה־17. גל של יהודים מאשכנז הגיע בעקבות המוות השחור (1348-1349), ושני גלים של יהודים מחצי-האי האיברי, האחד בעקבות גזירות קנ"א (1391) והשני עם גירוש ספרד (1492) וההמרה מאונס כפורטוגאל (1497). כיבוש הארץ בידי העות'מאנים (1516) חיזק תנועת הגירה זו והגבירה.¹

יהודי ארץ-ישראל קרויים היו בפי הערבים והעות'מאנים² 'מוסתערבים', שפירושו בערבית 'מתערבים', כלומר אלה שאינם ערבים מעיקרם אך קיבלו מהם את הלשון ואת הנימוסים. כבר עמד על כך יצחק בן-צבי כי הגדרה זו ניתנה ליהודי ארץ-ישראל וארצות אחרות דוברות ערבית בשל המפגש עם יהודים מארצות שאינן דוברות ערבית. במקום שבו לא הייתה הגירה של יהודים מארצות אירופה לא מצאנו את המושג. כך, למשל, לא נודע עליהם בתימן ובארם-נהרים, שבהן דיברו היהודים ערבית, משום שלא התיישבו שם קבוצות גדולות של בני עדות אחרות. אך מצאנו מוסתערבים בצפון-אפריקה, במקומות שבהם התיישבו מהגרים מאיטליה, מפורטוגאל ומספרד, שם היו בעיני המהגרים החדשים למוסתערבים. כן מצאנו אותם במצרים, בסוריה ובלבנון.³

בפי יהודי מערב-אירופה קרויים היו ה'מוסתערבים' בדרך-כלל מורי"סקוס.⁴ בפי האשכנזים נמצא

- 1 ידיעות על הגירה יהודית לירושלים מארצות אירופה משתקפות מרשימת כתבי-היד שהועתקו על-ידי יהודים שישבו בירושלים בין השנים 1373-1514, ראה: מ' בית-אריה, 'כתבי יד עבריים שהועתקו בירושלים או על ידי יוצאי ירושלים עד הכיבוש העות'מאני', פרקים בתולדות ירושלים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט, עמ' 244-277. ראה גם: י' הקר, 'עליית יהודי ספרד לארץ ישראל וזיקתם אליה', שלם, א (תשל"ד), עמ' 105-156; מ' בניהו, 'תעודה מן הדור הראשון של מגורשי ספרד בצפת', ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 109-125.
- 2 A. Cohen & B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the 16th Century*, Princeton 1978, pp. 156, 159 [להלן: כהן ולואיס].
- 3 י' בן-צבי אסף שורה של מקורות מסוף המאה העשירית עד למאה הי"ד הנוגעים למוסתערבים בארץ-ישראל ומעידים על קדמותם ושורשיהם מימי בית שני. ראה: י' בן-צבי, 'מוסתערבים – התושבים הקדומים בארץ ישראל', מחקרים ומקורות, ירושלים תשכ"ו, עמ' 15-16.
- 4 מסעות ר' משה באסולה: א' יערי, מסעות ארץ-ישראל, רמת-גן תשל"ו, עמ' 138 [להלן: יערי, מסעות]; ולהלן עמ' 85.

כתר תורה שהוקדש על-ידי קהל קרוש בעלי תשובה, כנראה אנוסים שחזרו בתשובה, בשנת צד"ק, 1434, שמור בבית-כנסת אלשיך בצפת. בית-כנסת בשם ק"ק בעלי תשובה היה בצפת לפחות עד שנת תקנ"ט / 1799. הכתובת: 'קדש ל"ה לקק בעת בהשתרלות הגזבר הנאמן כהר [כבוד הרב] שמואל אזובי הי"ו [ה' ינצרהו ויגאלהו] שנת צדק'

גם הכינוי 'מערביים' המקובל בדרך-כלל ליוצאי צפון-אפריקה⁵: הכינוי מורי"סקוס מסתבר 'מורים' היה כינוי מקובל ברוב השפות האירופיות לערבים. אולם הכינוי מערביים או בני-מערבא בפני האשכנזים קשה יותר ונראה כי הוא שיבוש של המלה 'מוסתערבים'.

התפתחות ההנהגה והיחסים בין המוסתערבים לשאר העדות בירושלים האזכרה הראשונה שעניינה ביחסים שבין המוסתערבים לבין עדות אחרות שהחלו להיווצר בארץ נמצאת בשו"ת מהר"י איסרליין (1370-1460), רב בנוישיטאדט שלייד וינה. אל רב זה נשלחה שאלה על-ידי יהודי שגדר לעלות לארץ-ישראל, חזר בו וביקש התרה בטענה העולה מדברי תשובתו של מהר"י איסרליין:

מה שכתבת לי עוד מעלותך לארץ צבי ולעיר הקודש... אמנם שמענו כמה פעמים שיש לשם בני ברי' [ת] מערביי' [נ]ם [נחשבי' [נ]ם] לרשעי' [נ]ם] גמורי' [נ]ם] מוסרי' [נ]ם] מפורסמי' [נ]ם] והם טורדים ומבלבלים האשכנזים שהם שומרי תורה.⁶

5 מהר"י איסרליין, תרומת הדשן – פסקים וכתבים, ויניציאה רע"ט, סימן פח; ולהלן, עמ' 85.

6 מהר"י איסרליין, שם.

לדעתנו, מערביים אלה היו המוסתערבים יושבי ירושלים ולא עדת יהודי צפון-אפריקה בעיר.⁷ לא נודע דבר על התנגשויות בין בני המערב לאשכנזים בירושלים, אך התיאור בדברי מהר"י איסרליין נקשר עם התיאורים מסוף המאה ה"ט על היחסים בין המוסתערבים ליוצאי אירופה בירושלים. מדברי מהר"י איסרליין עולה כי אותם יהודים 'מערביים' הציקו לאשכנזים שהם שומרי תורה, ומשתמע כי הטיל ספק בשמירת המצוות על-ידי אותם 'מערביים'.

ייתכן שכוונת מהר"י איסרליין היתה אל הנהגה המוסתערבית של יהודי ירושלים,⁸ אותה קבוצה שייצגה את יהודי העיר לפני השלטון הממלוכי והמכונה במקורותינו 'הזקנים' או 'השונות' אל יהודי. נושאי משרה זו ניהלו את כל ענייניהם של יהודי ירושלים עם השלטון הממלוכי, לרבות תשלום המסים, האחריות על ההקדשים, בניין בית-כנסת הרמב"ן שנחרב ב-1474 ושאר עניינים שבין מיעוט נשלט לשלטון זה.

ידיעותינו על הנהגה זו מעורפלות למדי. לדברי משולם מוולטירה השליט על כל היהודים במדינה הממלוכית היה ה'נגיד', שישב במצרים ומונה בצו סולטאני. ה'נגיד' היה ממנה ויצר-נגיד, כלומר סגן-נגיד, בירושלים וזה היה ממנה את 'הזקנים'. בזמנו של משולם מוולטירה היה סגן-הנגיד יעקב בכ"מ משה.⁹ זיקתו של סגן-הנגיד אל 'הזקנים' וכוחו עליהם לא ברורים כלל מדברי משולם. המקורות לכירורר מעמדם של 'הזקנים' ראויים, לדעתנו, לדיון נוסף בהקשר זה.

אחת התעודות הנודעות לתולדות יהודי ירושלים במאה ה"ט היא האיגרת משנת רט"ז (1456) שעניינה בעשרת השבטים.¹⁰ היא נחתמה בידי חמישה אנשים: יוסף בכ"ר חלפון זלה"ה, שמואל בכ"ר מרדכי זלה"ה, צדקיה בכ"ר עובדיה זלה"ה, אברהם בכ"ר יצחק מבית אל זלה"ה ויוסף בכ"ר חיים סופר הקהל בירושלים. החותמים על האיגרת מעידים על מביאה אברהם הלוי שהיה מ'ששה

7 כן, למשל, טוענים: ש' קליין, תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מחתימת התלמוד עד תנועת יישוב ארץ ישראל, תל-אביב תרצ"א, עמ' 166; א' דוד, 'המשמעות ההסטורית של ה'זקנים' בירושלים בדברי רבינו עובדיה מברטנורא, פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים, ירושלים תשל"ט [להלן: דוד, המשמעות ההסטורית], עמ' 238.

8 כבר העלה השערה זו: א"ח פריימן, 'שליחים ועולים', ציון, א (תרצ"ו), עמ' 187. לא נראית דעתו של א' דוד כי דווקא האשכנזים לא סבלו מתגרת-ידם של הזקנים הללו — 'נמנעו במכוון לשלוח את ידם בהקדשות האשכנזים' (דוד, המשמעות ההסטורית, עמ' 238). ה'זקנים' לא עשו זאת משום שלא יכלו לעשות כן והדבר נאמר בפירוש על-ידי רבי עובדיה מברטנורא — 'רק הקדש האשכנזים לא יוכלו למכור כי חק לאשכנזים וחלקם הוא, ואין לעניים אחרים חלק בו'; יערי, אגרות ארץ-ישראל, רמת-גן תשל"א [להלן: יערי, אגרות], עמ' 129-130. אין המדובר כאן בטוב לב אלא בסיבה משפטית כלשהי. לעומת זאת, מכרו הזקנים ללא היסוס את חפצי היקר שהקדישו האשכנזים לבית-הכנסת.

9 מסע משולם מוולטירה, מהדורת א' יערי, ירושלים תש"ט, עמ' 77. דבריו של משולם מוולטירה קשים ונראה כי היו שגיאות בהעתקת קטע זה. ראה מה שכתב י' פראוור בביקורתו על יערי: ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, יד (תש"ח-תש"ט), עמ' 125-126; י' הקר, 'הנגידות בצפון-אפריקה בסוף המאה ה"ט', ציון, מה (תש"ס), עמ' 127 הערה 37. מסורת של משפחת קפשאל על נגידותו של ר' שבתי קפשאל בירושלים באמצע המאה ה"ט לערך ואולי עוד קודם-לכן עולה מתוך: סדר אליהו זוטא לר' אליהו קפשאל, מהדורת שמואלביץ, בניהו וסימונסון, א, ירושלים תשל"ו, עמ' 252-253. על נגידותו של ר' משה דילמדגו בירושלים, אולי בין השנים רל"ה-ר"ם (1475-1480), למדים מתוך מסורת המובאת בתוך: יוסף שלמה דילמדגו, ספר אילם, אמשטרדאם שפ"ט, כט ע"א. על הקושי שבמסורת זו ראה: הקר, שם, עמ' 128 הערה 41. ואולם אין בידיעות אלה כדי להעשיר את המידע שבידינו על רציפות המשרה עד סוף המאה ה"ט ועל זיקת הנגיד הירושלמי לנגידות מצרים.

10 א' נייבויער, 'קיבוצים על ענייני עשרת השבטים ובני משה', קובץ על יד, ד (תרמ"ח), עמ' 49-50.

הממונים על ענייני הקדש'. נראה לנו כי הם שאר הממונים על ההקדש, שכן העידו על עצמם באיגרת: 'מכרנו כמעט כל ענייני הקדש להספיק לפרוע המעות'.

כבר שיער י' פראוור כי החתומים על האיגרת היו פרנסי קהילת ירושלים,¹¹ דהיינו 'הזקנים'.¹² י' הקר מצא שניים מהם, שמואל בכ"ר מרדכי זלה"ה וצדקה בכ"ר עובדיה זלה"ה, חתומים כדויינים על איגרת בית-דין של קהילת ירושלים לאי קאנדיאה משנת רכ"ז-רכ"ח (1467-1468); הקר סבר כי גם באיגרת רט"ז החתומים הם בית-דין של קהילת ירושלים;¹³ אולם אין הדבר הכרחי כלל. החתום כדויין בשנת רכ"ז יכול להיות 'זקן' בשנת רט"ז, או להיפך. אפשר גם שה'זקנים' משמשים גם כדויינות, ומתוקף תפקידם זה חתמו שניים מהם על איגרת רכ"ז-רכ"ח, שנועדה לייצג את כלל מוסדות השיפוט של קהילת ירושלים. רבת עניין בהקשר זה העובדה ששני האנשים החתומים בשתי האגרות הם היחידים באיגרת בית-הדין משנת רכ"ז-רכ"ח שאין בשמם סימן למוצא ספרדי.¹⁴ ואולם עדיין אין בידינו הוכחה חותכת למוסתערביותם של 'הזקנים' בתקופה זו.

על 'הזקנים' כדויינים בירושלים אנו למדים מכמה מקורות. בתיאורו של משולם מוולטירה (1481) יש שתי מערכות של הנהגה בירושלים: (א) 'הנכבדים היהודיים' שבראשם הפרנס ר' יוסף די מונטניה אשכנזי והויצור-נגיד יעקב בכ"מ משה. לדברי משולם מוולטירה, שישה אלה, לבד מן הפרנס וסגן-הנגיד, היו 'הדויינים והישישים מירושלים'. בצדם הוא מנה כמה רבנים, שעל אחד מהם העיד שמו על מוצאו האשכנזי. (ב) שופטים שאותם כינה 'שייח'ים'; אין לדעת על-פי שמותיהם את מוצאם העדתי. נראה לנו כי קבוצה אחרונה זו הם 'השיוח אל יהודי'.¹⁵

ר' יוסף די מונטניה הגיע לירושלים בשנת רמ"א (1481) ומיד בבואו נתמנה לפרנס. לאור תיאורו של משולם מוולטירה נראה כי היה פרנסם של המהגרים שזה מקרוב באו ואילו השייח'ים 'הזקנים' הנהיגו את המוסתערבים, שפטום ואף ייצגו את ענייני יהודי ירושלים כולם לפני השלטון הממלוכי. כאשר הגיע ר' יוסף די מונטניה לירושלים, כתב אל איטליה מולדתו דברים אלה:

דעו כי כאשר הקהל והדויינים מפה קבלו אותי בסבר פנים יפות והבטיחוני לנהוג עמי כשורה וכהוגן ולא כאשר נאמר לי בצפת וכפר קיני, מרוב רוע הנהגתם של הקהל מפה, וכבר ידעו הדבר שנאמר לי הרעות מהקהל, ואיך שהפצירו בי הקהל מצפת וכן בכפר קיני לישאר אצלם ושלא להכביד עלי פרוטה מלבד המס הקבוע שהוא כמו ב' דוקטי לשנה תוך כ' שנה...¹⁶

11 י' פראוור, 'לביקורת אגרות ירושלמיות מן המאה הט"ו והט"ז', ירושלים (רבעון), א (תש"ח), עמ' קמח. וראה את בירוריו בענייני איגרת זו: שם, עמ' קמד-קמח.

12 ראה: ב"ז קדר, 'תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל בימי הביניים', תרכ"ז, מב (תשל"ג), עמ' 415-416. קדר ניסה לקשור את מכירת נכסי ההקדש הנוכרת באיגרת זו עם העובדות הנוכרות באגרות ר' עובדיה מברטנורא. נראה כי ביקורתו של א' דוד עליו (המשמעות ההסטורית, עמ' 238-239) אינה מוצדקת, שכן אפשר בהחלט כי המדובר במשמרות שונות של זקנים.

13 י' הקר, 'עליית יהודי ספרד לארץ ישראל וזיקתם אליה', שלם, א (תשל"ד), עמ' 148; וראה שם, הערה 85.

14 השניים האחרים מופיעים לא רק בשם פלוני בן פלוני. החותם ככותב האיגרת ואב בית-הדין הוא יוסף בכ"ר גדליה ן' עמנואל זלה"ה ספרדי; האחר הוא אברהם הנקרא עטיא בכ"ר יעקב. וראה עליהם: שם, עמ' 149, 154. הערה 146.

15 מסע משולם מוולטירה (לעיל, הערה 9), עמ' 77. על זאת עמדו כבר: א"מ לונץ, ירושלים, ו (תרס"ד), עמ' 59. הערה 1: 'יערי, שם, הערה 2; מ' איש-שלום, בצילן של מלכויות — תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל, תל-אביב תשל"ו, עמ' 318. לדעת דוד (המשמעות ההסטורית, עמ' 231), אין הם אלא ממונים על ההקדשות שהוא מבדילם מן הזקנים ולדעתו הזקנים בזמן רבי עובדיה מברטנורא השתלטו על ההקדשות ותו לא. ואולם מדוע יקרא אפוא לשייח'ים אלה שופטים? 16 'יערי, אגרות, עמ' 93.

מסתבר אפוא כי התנהגותם של מנהיגי קהילת ירושלים מפורסמת היתה לשמצה, ויוסף די מונטניה הוזהר מפניהם בצפת ובכפר קיני. בקהילת צפת באותה עת היתה הנהגה לא מוסתערבית, אך בכפר קיני, הוא כפר כנא שבגליל התחתון, היו אולי רוב התושבים מוסתערכים. היוצא מזה שדי מונטניה הוזהר מפני מנהיגי-דייני קהילת ירושלים לא כמוסתערכים אלא כ'רשעים' סתם. ואולם כבואו לירושלים קיבלוהו בסבר פנים יפות. מן הידיעה של ר' יוסף לא ברור מה טיבו של 'רוע' זה. הדברים מתבהרים יותר בכדיקה מדוקדקת של אגרותיו של ר' עובדיה מברטנורא, וכייתוד מאיגרת ששלח לאביו בשנת רמ"ח (1488).¹⁷ מדבריו עולה כי ה'זקנים' היו בשלהי המאה ה'ט"ו מוסתערכים. הדברים שכתב על המוסתערכים בירושלים קשים מאוד. הוא פתח בעניין אחר לחלוטין: הנהגתם של היהודים במדינה הממלוכית. הם הונהגו על-ידי הנגיד, שישב במצרים והיה לו מינוי רשמי מן הסולטאן. הוא היה חופשי לאסור ולהכות, כטוב בעיניו, כל יהודי אשר ככל הקהילות סביב הממרה את פיו ו'הוא ממנה דיינים בכל קהל וקהל'. והנה הנגיד של ימיו 'ישב בירושלים ימים ושנים רבות וברח מירושלם מפני הזקנים המלשינים והמוסרים אשר היו שם, ושמו ר' נתן הכהן והוא עשיר וחכם וחסיד וזקן והוא מארץ ברבריאה'.

הנגיד ר' נתן הכהן שולאל היה יליד צפון-אפריקה, ישב תחילה בירושלים וברח ממנה מפני ה'זקנים', הם ראשי-הקהל, 'השויוח' אל יהוד', 'המלשינים והמוסרים'. הביטוי 'מלשינים ומוסרים', המופיע כלשון דומה גם אצל מהר"י איסרליין, היה כינוי ידוע ליהודים המסגירים את אחיהם לערכאות של גויים.

ר' עובדיה מברטנורא המשיך וסיפר כי הנגיד הניאו מלהתישב בירושלים בשל המלשינים והמוסרים.

ר' עובדיה פתח דבריו, כאמור, בהדגשת כוחו העצום של הנגיד, ואם נכון הדבר, מדוע לא מיחה בידי הזקנים? את התשובה לכך נתן ר' עובדיה עצמו: הנגיד פחד מפני הזקנים שמא 'ילשינו למלך על כל היהודים כי המלך קבר פתוח גרונו ועינו לא תשבע'. דהיינו, הוא חשש שמא ימצא המלך תואנה כלשהי בשל ההלשנה וינצל הזדמנות זו לגביית כסף מן היהודים.

עתה המשיך לתאר את מעלליהם של הזקנים בהאשימו שהם גרמו לכריחתם של כל הרכנים האשכנזים והספרדים. כאן בא לראשונה הדגש על בעיית העדות. הזקנים לא היו רשעים סתם, הם פגעו באלה השונים מהם, הספרדים והאשכנזים — ביצאי ארצות אירופה. לדבריו, היו בירושלים שלוש-מאות בעלי-בתים, שנמלטו רובם בשל כובד המסים שהטילו עליהם 'הזקנים יושבי הארץ'. שוב הושם הדגש על המוצא העדתי: הזקנים היו יושבי הארץ, כלומר מוסתערכים, ואילו בעלי-בתים מוצאם אירופי. לדבריו, נותרו בירושלים רק עניים ונשים שהיו פטורות ממס. הוא האשימם גם כמכירת —

הספרי תורה לערלים למען יוליכו אותם אל גוי רחוק והמעילים והפרוכות והרימונים של כסף וכלי הקודש אשר היו בהקדש הכנסת בירושלים הכל לקחו ומכרו, כל הספרים אשר היו בהקדש הכנסת אשר בירושלים.

רכוש זה לא היה רכוש מוסתערבי: אשכנזים הם שהקדישו את האוצרות הללו לבית-הכנסת ועתה מכרום המוסתערבים לנוצרים כדי שיוכילום אל מעבר לים.¹⁸

ההדגשה החוזרת ונשנית בדברי ר' עובדיה על מוצאם של הזקנים מורה על ההבדל שחש בינו לביןם. ברקע דבריו נמצאת ההאשמה שמעשיהם נועדו לשלשל כסף לכיסיהם.

במקום אחר הוא כתב כי בראות הזקנים' שהעיר נידלדה מיושביה וגדלה מאוד מעמסת המסים על הנותרים, החלו לקרב אליהם כל חדש מקרוב בא, כשם שעשו לר' יוסף די מונטניה, והם אמרו 'כי לא יבקשו רעה אלא למי שירצה להשתרר עליהם'.¹⁹ הם הבטיחו לנהוג יפה בכל הבאים לעיר, אולם ידם תהיה קשה אל מי שינסה להתנער משלטונם.

אחת הבעיות הפנימיות שהתעוררו בקהילה בשל התנהגותם של הזקנים' היא שאלת הירושה של מי שלא היו להם יורשים חוקיים בארץ. התקנה קבעה כי עולים שזה מקרוב באו ונפטרו ללא יורשים רכושם נחלק בין הקהילה, ועובר על כן לידי הזקנים' כנציגיה, לבין אוצרי-המדינה.

מעשיהם של הזקנים' נבעו מתוקף חוק העזבונות הממלוכי משנת 1354 שקבע כי בעזבונותיהם של לא-מוסלמים ינהגו על-פי השריעה, החוק המוסלמי. היורשים יקבלו על-פי השריעה חלקם בעזבון והשאר יעבור לידי אוצרי-המדינה. היהודים במדינה הממלוכית עקפו תקנה זו על-ידי הקדשה למטרות צדקה אם לא היו להם יורשים על-פי החוק המוסלמי.²⁰ הקדשה כזו היתה חייבת להיעשות דרך הזקנים' שהיו ממונים על כל העניינים שבין הקהל לשלטון והיו גם גזברי ההקדשות. הרעיון היה כי הזקנים' הופקדו על ההקדשות עד אשר יופיעו בירושלים היורשים על-פי דיני ישראל ויקבלום לידיהם. מובן שהסדר זה חסם כל אפשרות שאנשים ערירים יורישו את רכושם למי שלא היו שארי-בשר קרובים שלהם, שכן רק אלה מוכרים היו בחוק המוסלמי.

מכוחה של תקנה זו היו הזקנים', לדברי ר' עובדיה מברטנורא, עטים כעורבים על היוושה ומסגירים לרשויות את ידידי-הנפטר, כדי שיענום ויוציאו מפייהם אם קיבלו דבר-מה מן הנפטרים. הזקנים טענו — וברור מנימת-דבריו של ר' עובדיה מברטנורא כי לא האמין להם — כי הכסף נחוצן להם לפרעון החובות שהצטברו בעת בניינו מחדש של בית-כנסת הרמב"ן, שחרב בשנת 1474.²¹

האומנם שלשלו הזקנים' את כספי המהגרים האלה לכיסיהם? הם עשו זאת מכוחה של תקנה חוקית של קהילת ירושלים, ומן הראוי לבדוק את ההיגיון שעמד ברקעה. יהודים רבים באו למות בירושלים וכך היתה בעיית הקבורה בעיר לעניין גדול בהרבה בהשוואה לממדיה של הקהילה. הקשיים הכלכליים והמעשיים שהקהילה נאלצה להתמודד עמם משום כך היו כבדים ביותר.²² היה

18 שם.

19 שם, עמ' 128.

20 לעניין זה ראה: א' שטראוס [אשתור], תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, ב, ירושלים תשי"א, עמ' 221-234. על גלגולי התקנה במשך הדורות ראה: א' ריבלין, 'תקנות העזבונות בירושלים ובארץ-ישראל', אזכרה לנשמת אברהם יצחק הכהן קוק, ה, ירושלים תרצ"ז, עמ' תקנט-תריט.

21 על חורבן בית-כנסת הרמב"ן בימי הסולטאן הממלוכי קאית ביי ראה: א' אשתור, תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, ב, ירושלים תשי"א, עמ' 402-415; י"י יהודא, 'קורות בית הכנסת של הרמב"ן — תרגום מערבית לעברית מספר אנש אל ג'אליל מאת מוג'יר אל דין', ירושלים של לונץ, ג (תרמ"ח), עמ' 72-86.

22 על עניין זה בתקופה העות'מאנית ראה: מינה רחון, 'הקהילה היהודית בירושלים משלהי המאה הט"ז עד שלהי המאה הי"ד', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור בפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, א, תל-אביב תשל"ו, עמ' 69-73, 164-167.

זה טבעי אפוא כי מי שבא למות בעיר יסייע לאחר מותו לקהילה, ששמרה על קברו מפני חילול והשחתה. לא כך היה אם יורשו ישב בעיר, לפי שקיים את תפקיד השמירה בעצם היותו בה. תקנה זו גרמה למתח עצום בין ההנהגה המוסתערבית לבין העולים שזה מקרוב באו, שהרי מי שמתו בירושלים ערירים היו בדרך-כלל בני קבוצה זו, וכך אמר ר' עובדיה מברטנורא: 'ורוב האנשים והנשים הדדים בירושלם גרים הם, הכאים מארץ רחוקה ואין להם יורשים ידועים בארץ'. עובדה מאלפת היא שאחרי שאיבדו הזקנים את כל כוחם ומשרת ה'שייח' אל יהוד' היתה ייצוגית כמעט ותפקיד גביית הירושות עבר לידי פרנסי-הקהילה, הופנו אותן טענות עצמן בדבר גזילת היורשים אל הפרנסים, אולם נעדר מהן המרכיב העדתי, שהרי מוצאם של אלה היה בדרך-כלל מצאצאי מגורשי ספרד.²³ אפשר אפוא לומר שהתקנה הרגיזה את האנשים שנפגעו על-ידיה בכל הדורות, אולם בתקופה שבה היתה הנהגת הקהילה בידי מוסתערבים ניצוק לתוך תרעומת זו גם מתח עדתי.

הזקנים בימיו של ר' עובדיה מברטנורא השתמשו בקרנות ההקדש, משום שלדבריהם היו עמוסים בחובות כשל חידוש בניינו של בית-הכנסת הרמב"ן שנחורב בימי קאית ביי בשנת 1474 ונבנה מחדש. גם אם לא נאמר כי משנת 1474 עד 1488 שימשו אותם אנשים בתפקיד,²⁴ ברור מדבריו שלפנינו משרה קבועה שחיוביה עוברים ממשמרת אחת לרעותה. כרי כי לא מדובר כאן רק בחוכרי מסים שהשתלטו באורח חד-פעמי בשלהי המאה הט"ו גם על ההקדשות, כפי שניסו להציגם,²⁵ אלא בנושאי משרה שתפקידם לנהל את כל ענייני הכספים של הקהילה.

באיגרת של ר' עובדיה מברטנורא לאחיו משנת רמ"ט (1489) הוא כתב כי 'מכל ההפסדות והמיסים והעלות אשר מכבידים ושואלים מדי שבת בשבתו, לא שמו עלי ולא שאלו ממני מאומה, גם המס הקצוב לגלגלת אשר אין נקי ממנו'.²⁶ הם גבו אפוא לא רק את המסים לשלטונות אלא גם מסים לניהול שאר ענייני הקהילה. בתקופתו של ר' עובדיה הרשיעו מאוד עשות נושאי משרה זו, ובייחוד הכבידו עולם על החדשים מקרוב באו, מנהג שהיה נקוט כנראה גם בידי משמרות 'זקנים' קודמות.²⁷ אפשר לטעון כי לא הרי מנהיגי הקהילה, שחפצם לשמור על עמדות-כוח שבידם, כהרי העדה

23 ד' קויפמאן, 'הערכת סיפור דברים מורגלין בירושלים תוב"ב, נכתבו באגרות שלומים אל בנו היושב בלומברדיאה, ירושלים של לונץ, ה (תרס"א), עמ' 87. וראה בעניין זה: י' ברנאי, 'תקנות ירושלים במאה הי"ח כמקור להכרת חיי הקהילה היהודית', פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 292-298.

24 כך, למשל: א"ח פריימן, 'שליחים ועולים', ציון, א (תרצ"ו), עמ' 187.

25 כך סכור: דוד, המשמעות ההסטורית, עמ' 233-234, 240-238.

26 יערי, אגרות, עמ' 141.

27 שם, עמ' 128. כאן המקום לציין כי באותן שנים ממש הורכבה ההנהגה בקהילות המגרב גם היא מ'שייחים' וגם עליהם יצא הקצף. ר' משה דאנון כתב בשלהי המאה הט"ו: '... והיו בכאן יותר מעשרים שיכים וכל אחד עושה הישר בעיניו ומרבה שכר מכרו ולא היו הדברים נעשים לשום שמים והיה דרכם לרדוף שלמונים, ותמיד כל היום חוזרים חלילה במינויים. והמחזיקים בידיהם מרכים עליו מוהר ומתן, ובזמן שנשלם מינוי, כל אחד מהם ממנה ומכבר חברו שיהיה דין ממנה אחריו, וזה דרכם כל הימין]... ובהיות מנהיג אחד איש על מקומו יבא בשלוש'. מתוך כתביד ספרו של ר' משה דאנון, כללי התלמוד; צוטט על ידי: מ' טולידאנו, ארצו גנוים, ירושלים תש"ך, עמ' 43. כאן הבאתי מתוך: י' הקר, 'הנגידות בצפון אפריקה בסוף המאה החמש עשרה', ציון, מה (תש"ם), עמ' 130. הקר מביא מכתביד הסמינר התיאולוגי בניר-יורק R955, R959. בין הצעות אחרות הציע המחבר כי יצירת הנגידות במגרב במאה הט"ו היתה תוצאת הנהגתם הגרועה של השייחים או המאבקים בין היישוב האותכותוני למגורשים; דומה בעינינו כי אין סתירה בין השניים (שם, עמ' 129-130).

המוסתערבית בכללה, ואפשר שלא היה כל מתח בין כלל העדה לבין בני העדות האחרות. אולם ר' עובדיה מברטנורא גילה דעתו כי העם אינו טוב ממנהיגיו. וכך סיפר:

נעשיתי קובר מתים בירושלם כי לא ימצא בה נושאים מתים והולכים אחרי המטה. וכבר היה מעשה באשה אחת שמתה, ובחצי הדרך הוכרחנו לקרוא לנשים שתבאנה ותשאנה, כי לא היה עמנו איש. ולולי נשים רבות הצובאות ללכת אחרי המטה וקצת בעלי תשובה אשר מזרע האנוסים המה, היה המת מוטל, שאין לו קוברים, כי אנשי הארץ עצמה לא יחמלו ולא ירחמו!²⁸

אלה שלא נהגו ללכת ללוויות היו אפוא 'אנשי הארץ', 'המוסתערבים', משום שלא היה להם עניין בלוויותיהם של יוצאי אירופה שהיו בדרך-כלל זקנים וערירים. המלווים היחידים היו האלמנות, שבאו להעביר את שנותיהן האחרונות בירושלים, וכן צאצאי אנוסים שביקשו לכפר על חטאיהם ועל חטאי אבותיהם על-ידי עשיית מצוות. בקצרה, אנשי הארץ היו בעיניו רעים. היחידים שנורמות ההתנהגות שלהם היו קרובות לשלו היו יוצאי אירופה. ר' עובדיה מברטנורא הצביע על הניכור העצום שבין המוסתערבים לבין העולים יוצאי אירופה; אך להבדיל מיחסו של מהר"י איסרליין, הוא לא פקפק בשמירתם את המצוות וביהדותם של המוסתערבים. אדרבה. לדעתו, בעניינים שבין אדם למקום הם הצטיינו בקפדנותם. כך כתב שגם ה'זקנים' הרשעים והחטאים היו זריזים בתפילה ובכל מצווה שבין אדם למקום,

ורואה אני טבע כל הדרים בארץ ישמעאל מן העבר מזה, להיות יראים את ה' יותר מאנשי המחוז ההוא. לא ימצא פה יהודי ולא ישמעאל אשר לבכו פונה מעם ה' לצד מינות או אמונת רעה, ואין גם אחד בכל המקומות האלה אשר יתעסק בפילוסופיה ויטה אחר דעות אריסטו וחבריו שם רשעים ירקב.²⁹

'העבר מזה' ו'המחוז ההוא' שאותם הזכיר ר' עובדיה מכוונים כנראה אל ארצות צפון-אפריקה, להבדיל מן המזרח הקרוב. הוא מצא צד זכות בפשטותם ובתמימותם של יושבי ירושלים וארצות האסלאם במזרח-התיכון, אך ציין לגנאי את עיסוקם של ערביי המגרב בפילוסופיה היוונית, וכך גם את עניינם של היהודים – ובעיקר בתרגום ובפירוש כתבי אריסטו וכתבי אבן רושד, שהלהיבו יהודים משכילים בצפון-אפריקה, בדרום-איטליה, בצרפת ובספרד.

אפשר אפוא לסכם ולומר כי המוסתערבים היו בעיני ר' עובדיה רעים וחטאים כלפי אחיהם מבני העדות האחרות, אולם היו טובים והגונים כלפי שמים.

בשנת רנ"ו (1496) שלטה עדיין ההנהגה המוסתערבית. תלמידו של ר' עובדיה, שכתב אז איגרת אל ארץ-מולדתו, סיפר כי ה'זקנים' ניסו לגבות ממנו יותר ממון מן הראוי, ורק אחרי התערבותו של ר' עובדיה הוחזר לו חלק מן הכסף.³⁰

בין המוסתערבים לבין היהודים יוצאי אירופה היה אפוא ניכור; לעתים דומה היה כי כל קבוצה לא ראתה יהודים בחברתה, ונעדרה תחושה של שיתוף הגורל בין תושבי הארץ לבין החדשים מקרוב באו.

28 יערי, אגרות, עמ' 128.

29 שם, עמ' 130-131.

30 שם, עמ' 156.

נראה כי העדות האחרונה על שלטון הזקנים המוסתעריבים בקהילת ירושלים מופיעה בשו"ת הרלב"ח,³¹ בתשובה שעל חשיבותה עמד כבר א' דוד שזיהה את זמנה לאחר כסליו רפ"ה (סוף 1524), שכן הנגיד יצחק הכהן שולאל נזכר בה בכרכת המתים.³² תשובה זו כוללת עוד ציוני-דרך חשובים. הרלב"ח כתב כי תשע שנים לפני שנכתבה התשובה הגיע לירושלים מתורכיה. מדובר בהתיישבותו הראשונה בירושלים בשנת רפ"ב (1522),³³ ויוצא שהתשובה נכתבה בשנת רצ"א (1531). מדובר כאן ברופא ירושלמי בשם ר' משה ויטאליש, שנלקח לבית-עולמו, והשאיר צוואה שנחתמה ביום שני, כ"ט בחשוון שנת חמשת אלפים ומאתיים ושישים ושלוש ליצירה (1502). בצוואתו השאיר את פירות רכושו בירושלים לאלמנתו ואת הרכוש עצמו לשתי בנותיו שחיו בגולה. בשנת רע"ח (1518) עזב את ירושלים קרוב משפחתן האחרון של יורשות הזוג. הזקנים מכרו את הזכויות ברכוש לאחרים. הרלב"ח עבר בדרכו לארץ בעיר ברוסה שבאסיה הקטנה, שבה ישב נכדו של ר' משה ויטאליש וזה נתן לו ייפוי-כוח להציל למענו את הרכוש. לאחר שברר את גורל הרכוש, כתב הרלב"ח:

מפי זקנים שידעו כל אלה הדברים שמעתי שזה החצר באמת מכרו אותו הקהל כשאר כל החצרות ששולחים יד בהם כשהירשי[ם] אינם במלכר[ת] אפי[ן]לו[ן] שלא יהיה לקהל בהם שום זכות... ובכל איזה עזבון של הנפטרי[ם] שאעפ"י ששולחי[ם] יד ומוכרי[ם] אתו ונהני[ם] ממנו לפי שע[י]נה[ן] להנצל מצרתם וצערם הנה הכל עושים כאמונ[ה]ה[ן] בחשבון מדוייק וכשיבא הירוש פורעין לו בכלל ואם הזקנים הראשוני[ם] היו עתה בחיים ככה היו עושים בזה החצר הנז[כרת] לא היה פוצה פה ומצפצף.

אמנם הזקנים מכרו את הרכוש, אולם אם היו בחיים היו פועלים לפצות את הירושים. ואולם עתה —

עשו עצמם כחרשים העומדים היום על הקהל יצ"ו כי נתפתו לעצת הזקן שלהם ואומר הראשוני מכרו ואינם ואנחנו לא נדע דבר ואטמו און משמוע טענות כה"ר יוסף הנז' ולא הביטו לכבוד העיר הקדושה.

עולה אפוא כי בשעת כתיבת התשובה, היינו ב-1531, היה בקהילה זקן אחד בלבד השייח' אל יהוד', כפי שנפגשנו במשך השלטון העות'מאני — מייצג סמלי בלבד של הקהילה.³⁴ דומה כי אפשר אף להקדים את תאריך צמצום מספר הזקנים. הרלב"ח המשיך ואמר כי בהגיעו לעיר, היינו בסוף שנת רפ"ב (1522).

31 שו"ת הרלב"ח, דפוס צילום, ירושלים תשל"ה, סימן כה, יג ע"ב-יד ע"ב.

32 דוד, המשמעות ההסטורית, עמ' 232.

33 על מות הנגיד ועליית הרלב"ח ראה סיכום: א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, א, ירושלים תרפ"ט, עמ' 45 הערה 1. לדעת ע' שוחט עלה הרלב"ח בחורף רפ"ג (לפרשת דוד הראובני, ציון, לה, תשל"ל, עמ' 100 הערה 18). ח"ו דימיטרובסקי תיארך את עלייתו הראשונה של רלב"ח לסוף רפ"ב ולתחילת רפ"ג (בית מדרשו של ר' יעקב בירב בצפת, ספונות, ז, תשכ"ז, עמ' מו הערה 31). הרלב"ח נסע מירושלים לדמשק ואחר-כך לצפת (שם, עמ' מה-מו הערה 31).

34 שו"ת המכ"ט, ג, לבוב תרכ"א, סימן קפח, מ ע"ב. על השייח' אל יהוד' בתקופה העות'מאנית ראה: רוזן (לעיל, הערה 22), א, עמ' 132-135.

כשקבצתי את כל אנשי המעמד בפני הדיין שהיה אז הלא הוא החכם השלם כמה"ר דוד ן' שושן יצ"ו³⁵ והיה בתוכם שיך יצחק והחכם יוסף קולון וזקנים אחריו שידעו אז בכל זה הענין וכשתבעתי להם התביעה הזאת שום טענה לא ידעו לטעון להציל עצמם. אדרבה לפי שאני הייתי גוער בהם ומוכיח אותם איך מלאם לכם למכור חצרות כשמתו הבעלים והיורשים נמצאים במקומות אחרים] השיבו לי שאם היו מוכרים היה מפני שצער הגדול שהיו בו הקהל ומצרת הגלות.

בשנת רפ"ב (1522) כבר שלט אפוא בקהילה ה'מעמד' בנוסח הספרדי ולא ה'זקנים'. ה'מעמד' כלל את שי"ח יצחק ור' יוסף קולון ולצורך הדין נקראו גם ה'זקנים' שקדמו לו עד התקופה שבה נמכר הרכוש, כלומר שנת רע"ח (1518). והנה ר' יצחק נזכר כדיין המוסתערבים בדברי ר' משה באסולה בשנת רפ"ב (1521),³⁶ ור' יוסף קולון היה אולי ר' יוסף קולון בן מהר"ר משה לטיף, שהרדב"ז כינהו — זקן שקנה חכמה ונשוא פנים הוא הראש בכל חכמה.³⁷ על-פי שמו היה ר' יוסף קולון ממוצא אירופי, צרפתי כנראה. בשנת רפ"ב נחלקו אפוא יוצאי אירופה והמוסתערבים בהנהגה, ובטל מוסד ה'זקנים' בנוסח שהיה ידוע בזמן השלטון הממלוכי.

הנהגה זו ירשה את תפקידי ה'זקנים' ואף הסתמכה על מעשיהם. נראה כי ה'מהפך' חל בין שנת רע"ח (1518), שבה מכרו ה'זקנים' את רכוש משפחת ויטליש, לבין שנת רפ"ב (1522), שבה קיבץ הרלב"ח מעמד זה.

מה גרם ל'מהפך' זה? ראשית, השינוי בשיווי-המשקל העדתי, כפי שעולה מתוך איגרתו של ר' ישראל מפירושא (היא Perugia שבאומבריה) בין רע"ז לבין רפ"ג (1517-1523). הוא כתב שהתפילה בימיו דמתה מאוד לתפילה בנוסח האיטליאני וציין כי בזמנו של ר' עובדיה מברטנורא התפללו בירושלים כמנהג המוסתערבים — אבל עתה שנתוספו הספרדים יצ"ו כמעט מבטלין כל הלשונות ברוב ועושים כרצונם.³⁸ מסתבר אפוא שהספרדים עלו במספרם על בני העדות האחרות, וכל הלשונות — העדות — הלכו לפי מנהגייהם. עם זאת, היו בקהילה ארבעה חזנים, שלושה מהם ספרדים ואחד מוסתערבי, וכל אחד היה מתפלל כרצונו. אולם סביר להניח כי מספרם היחסי של המוסתערבים היה גדול עדיין.

בהמשך דבריו הצהיר ישראל מפירושא: 'והנה אודיעך שיש אהבה גדולה בין הכל, הן הספרדים הן המוסתערבין, אין צוחה ברחובותינו'.³⁹ מדוע הצהיר הצהרה חגיגית זו? משום שמקובל היה בגולה שהיו שנאה וניכור בין המוסתערבים לבני שאר העדות והנה הוא בא לבטל דעה מקובלת זו. וכיצד היתה לפתע השנאה לאהבה? משעה שהוכרע המאבק בין יוצאי אירופה לבין המוסתערבים סבורים היו כי הכל בא על מקומו בשלום.

35 ראה עליו: פרומקין וריבלין (לעיל, הערה 33), א, עמ' 80.

36 יערי, מסעות, עמ' 150.

37 שו"ת הרדב"ז, ד, ורשה תרמ"ב (דפוס צילום — ירושלים תשל"ב), סימן אלף קל. באותו זמן חי בירושלים גם ר' יוסף בן פרץ קולון, שחתם באיגרת בני הישיבה בירושלים משנת רפ"א (1521) (יערי, אגרות, עמ' 166) וייתכן שהוא האיש המדובר, אם כי אין זה מעלה או מוריד לענייננו, שכן גם הוא היה ממוצא צרפתי. אולם הביטוי 'זקן ונשוא פנים' המצוין אצל הרדב"ז מניעני לחשוב שבראשון המדובר.

38 יערי, אגרות, עמ' 169.

39 שם, עמ' 172.

לא נודע כיצד בטל מוסד ה'זקנים' ('השויות' אל יהוד') והפרנסים האיטלקים-הספרדים תפסו את מקומם, אך עובדה היא שמעטתה הופיע 'השייח' אל יהוד' כנציגה הרשמי של הקהילה והיה לו תפקיד ייצוגי בלבד ואילו הפרנסים מילאו את התפקידים שהיו בעבר בידי ה'זקנים'.⁴⁰ נראה כי ביטול מוסד ה'זקנים' קשור גם בביטול נגידות מצרים שפסקה זמן לא רב אחרי הכיבוש העות'מאני ועמה זיקת הנגיד להנהגת ירושלים.⁴¹

תיאור מפורט של קהילת ירושלים בכלל ושל היחסים בין העדות בפרט בשנים הראשונות שלאחר הכיבוש העות'מאני הביא ר' משה באסולה (1560-1480) בספרו 'שבחי ירושלים', שבו תיאר את רשמיו מביקורו בארץ-ישראל בשנת 1521 שארך למעלה משנה וחצי.

בעת ביקורו היה בעיר בית-כנסת אחד בלבד, בית-כנסת הרמב"ן, וכל העדות התפללו בו. הרכב הקהילה, לפי דבריו, היה 300 בעלי-בתים ויותר מ-500 אלמנות שבאו לסיים כאן את חייהן. מ-300 בעלי-הבתים היו 15 אשכנזים, הרוב ספרדים והשאר מוריסקים תושבי הארץ מקדם, הם המוסתערבים, ומערביים — יוצאי צפון-אפריקה.

ר' משה באסולה לא הזכיר כלל את ההנהגה החילונית של הקהילה, לא 'מעמד' ולא 'זקנים', אלא את הנגיד ר' יצחק הכהן שולאל 'אב לכל אנשי שם שכירושלים', 'מוכתר בכתר תורה וכתר כהונה וכתר מלכות ועושר וכתר שם טוב'.⁴² מדבריו יוצא כי הוא הדמות הדומיננטית בקהילה. עובדה זו עולה גם מן ההצעה שהציע הנגיד לרלב"ח להסדיר למענו את עניין עזבון ויטאליש.⁴³

ר' יצחק הכהן שולאל עלה על כיסא הנגידות במצרים בשנת רס"ב (1502) אחרי פטירת בן משפחתו ר' נתן הכהן שולאל, שניהן כנגיד לפניו. הוא עסק במסחר וכן היתה לו יד במטבעה המלכותית. לבד מהיותו עשיר גדול, היה גם בר אוריין ודמות מעוררת כבוד והערכה.⁴⁴ עם הכיבוש העות'מאני נאלץ לעזוב את מצרים והגיע לירושלים.⁴⁵ נראה כי בהגיעו האפילה דמותו על ההנהגה המקומית.

בקהילה היו בעת ביקורו של ר' משה באסולה שתי ישיבות: בראש הישיבה הספרדית עמד ר' דוד אבן שושן ועמו למד ר' אברהם הלוי ושמונה או תשעה ספרדים אחרים. בראש הישיבה האשכנזית עמד ר' ישראל ועמו ר' פרץ — אשכנזי שהגיע אז מאשכנז; בחברתם של אלה למדו גם 5-6 מוסתערבים, ר' יהודה מקורביל, שהיה ספרדי, ור' שלמה מקמרינו — איטליאני על-פי שמו. בישיבה האשכנזית למדו אפוא בני עדות שונות — כולל מוסתערבים — אולי בשל האילוץ שנבע ממיעוט מספרם של הלומדים האשכנזים; ומסתבר שהלימוד נעשה בעברית. משעה שאיבדו המוסתערבים את הרוב המספרי שלהם, שוב לא אחזו מנהג של בדלנות ועליונות. אולם מהמשך הדברים עולה כי המוסתערבים שמרו על בדילותם ככל שטח שיכלו. מנהג ירושלים היה שכל חכם

40 על תפקידי הפרנסים בתקופה העות'מאנית ראה: רוזן (לעיל, הערה 22), עמ' 115-132.

41 שו"ת הרדב"ז (לעיל, הערה 37), ג, סימן תקמד; א' דוד, 'לסיימה של הנגידות במצרים ולתולדותיו של ר' אברהם די קאשטרו', תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 333-334.

42 יערי, מסעות, עמ' 149.

43 שו"ת הרלב"ח (לעיל, הערה 31), סימן כה, יד ע"א: 'וכן אמר לי הנגיד ז"ל שאם אני ארצה שהוא יעשה שיחזירו לי החצר הנזכר'.

44 על ר' יצחק הכהן שולאל ראה: שטראוס (לעיל, הערה 20), עמ' 500-509.

45 ר' ישראל מפירושא כתב על כך: 'ואמנם עתה שבאו פנים חדשות לכאן אלי הארץ ומלכי בני יפת בני תוגרמה הוכרח לצאת ממצרים הנגיד הנעלה יר"ה' (יערי, אגרות, עמ' 178).

שער הספר תקון סופרים
 לר' יצחק צבאח. הועתק בידי
 יהודה מרעלי, שצ"ה, 1635
 (כ"י בית הספרים הלאומי
 האוניברסיטאי 8°958)

שימש שנה אחת בתור דיין ואילו המוסתערבים קיימו דיין שכיהן תמיד ואילו היו פונים.⁴⁶ בתקופה זו שימש עדיין דיין המוסתערבים כ'שייח' אל יהודי.⁴⁷ בשנת 1534 עדיין היתה למוסתערבים השפעה בהנהגה, כך נראה מפסק־הדין של בית־הדין השרעי שניתן למסדר הפראנציסקאני בירושלים בנוכחותם של שני נציגי הקהילה היהודית בירושלים, משה שלאל — ודאי בן משפחה של הנגיד — 'פרג'אללה ג'והרי — מוסתערבי על־פי שמו.⁴⁸

46 יערי, מסעות, עמ' 150.

47 ראה לעיל, עמ' 80.

48 א' ארסה, 'הגבלות על חופש תנועתם של יהודי ירושלים', פרקים בתולדות יהודי ירושלים בימי הביניים, ירושלים חשל"ט, עמ' 211.

הניכור שהיה בין המוסתערבים לבין האשכנזים במאה ה'ט"ו קטן אולי, אך לא נעלם. בתחילת המאה הי"ז ציטט עדיין ר' ישעיהו הלוי הורביץ, בספרו 'שני לוחות הברית', את תשובתו של מהר"י איסרליין שהבאנו לעיל, ואמר כי אין בכל אלה כדי למנוע את העלייה לארץ. אולם הוא לא ציין כי מאז המאה ה'ט"ו נפל דבר ביחסם של המוסתערבים אל בני העדות האחרות.⁴⁹ הכומר הפראנציסקאני הצרפתי אוג'ן רוג'ה כתב בשנות הארבעים של המאה הי"ז על הניכור שבין המוסתערבים לבין ילידי אירופה, בעיקר הספרדים. ראינו לעיל כי המוסתערבים לא התייחסו אל הספרדים כאל יהודים, אך רוג'ה טען בפירושו שהמוסתערבים לא ראו בספרדים יהודים משום שדור כלשהו במשפחתם חי כנוצרי; ואלה דבריו של רוג'ה:

היהודים בני המשפחות שנתקיימו מדורי דורות במקומות שונים במזרח חושדים בילידי אירופה, ורק לעיתים רחוקות מתחננים אתם, ביחוד עם אלה שבאו מספרד, כי הם חושבים אותם לנוצרים למחצה, מפני שהוטבלו וחיו זמן רב כנוצרים, אכלו מאכלים ושתו משקאות האסורים לפי תורת משה; כי בזמן ישיבתם בספרד, הם מעמידים פני קתולים נאמנים, מתנודים ואוכלים את לחם הקודש כמו כולם, בשעה שהם יהודים בנפשם, וחוטאים לאלהים בחילולי השם אשר בהם הם מתפארים, כאשר הם מספרים עליהם אחר כך בארץ ישראל, ומשאירים בספרד את בניהם הנשואים העושים כמעשה אבותיהם.⁵⁰

אין לתלות את דבריו של רוג'ה באנטישמיות, משום שספרות השאלות-והתשובות מאשרת אותם. כך, למשל, נשאל דוד קרקשוני מקושטא מה דינו של עברי מן האנוסים שבספרד שלקח לו אשה נוצריה, הוליד בנים והניחם בספרד כנצרותם; הוא בא להתגורר בארץ-ישראל וכאן רצה לשמש בתפקיד ציבורי, דיין לדון דיני ממונות או פרנס.⁵¹ ר' מאיר גאוויון נשאל בדבר הלוואה בריבית של יהודים למנזרים הנוצריים בירושלים. השוללים טענו שהמלווים רוצים בקיומה של עבודה-זרה בעיר-הקודש; והמחייבים סברו שטוב יותר שתתקיים עבודה-זרה בעיר-הקודש מאשר יעקרו המלווים מן הארץ באין להם מקור-פרנסה אחר ויחזרו לארצות ניכר ושם יחזרו כולם או רובם לסורם לעבוד אלוהים אחרים.⁵² אכן, גם מחייבי ההלוואה לא היו בטוחים אם החוזרים בתשובה יתמידו ביהדותם אם יעזבו את ארץ-ישראל. אפשר אפוא לשער מה עמוקה היתה התהום שנפצרה בין אלה לבין המוסתערבים, שר' עובדיה מברטנורה כתב עליהם שדקדקו במצווה קלה כבחמורה. על אף הניכור בין המוסתערבים לבין הספרדים נראה כי היו מקרים של נישואין בין ספרדים למוסתערבים בארצות המזרח וגם בירושלים, שהתרכו ודאי עם עליית מספרם של הספרדים. שאם לא כן קשה להסביר את התפתחות הוויכוח על נוסח הכתובה בארצות אלה, כמנהג ספרד או כמנהג מוסתערב, כאשר השאלה המרכזית היא שאלת ירושת האשה.⁵³ קשה להניח שהמאבק היה על רקע

49 ר' ישעיהו הלוי הורביץ, שני לוחות הברית, א, פרנקפורט דאררה תע"ז, שער האותיות, קה ע"ב.

50 Eugène Roger, *La Terre Sainte*, Paris 1664, pp. 364-369; מ' איש-שלום, מסעי נוצרים לארץ ישראל, תל-אביב תשט"ז, עמ' 338.

51 שו"ת זרע אנשים, הוסיאטין תרס"ב, חושן משפט, סימן נט, נד ע"א.

52 שם, סימן כד, יג ע"א. על אף הקשר הכרוך ללשון מסכת כתובות קי ע"ב: 'כל הדר בחוצה לארץ כאילו עובד עבודה זרה'. אין ספק מלשון הכתוב כי המדובר כאן בעבודה-זרה של ממש ולא במליצה בלבד.

53 על מאבק זה בשלהי התקופה הממלוכית ובתחילת התקופה העות'מאנית ראה: שטראוס (לעיל, הערה 20), עמ'

תיאורטי בלבד, אלא נוצר עקב הצורך להחליט במקרים של נישואין בין בני זוג מעדות שונות. בספר הסכמות ירושלים, מזמנו של הרלב"ח, שרר עדיין בעיר מנהג המוסתערבים בנוסח הכתובה. יהודה מרעלי, שהעתיק את ספר השטרות של ר' יצחק צבאח בשנת שצ"ה (1635), כתב שבזמנו קבע עדיין מנהג המוסתערבים בירושלים בענייני כתובות.⁵⁴ אך משטרי-הכתובות שהעתיק ברור ששני המנהגים התקיימו זה כצד זה.⁵⁵ לעומת שמירת נוסח הכתובה המוסתערבי חל פחות מתמיד במעמדם של המוסתערבים וכיחודם בעניינים אחרים.

במאה הי"ז כבר מלאה שליטתם של הספרדים בקהילה, התפילות התנהלו על-פי דרכם, השפה השלטת בבית-הכנסת ובבית-המדרש היתה הספרדית או האיטלקית, בידיהם היתה הנהגת הקהילה וגם רבה היה בדרך-כלל בן-עדתם. המוסתערבים הפסיקו לבוא אל בית-המדרש וגם אל בית-הכנסת חדלו לבוא, משום שלא הבינו את לשון הדרשה. לא נשמע גם על דיין מיוחד למוסתערבים. כאמצע המאה הי"ז, לערך, ייסד חכם מן המוסתערבים בית-מדרש ובית-תפילה לבני-עתו בירושלים, ולבסוף אף רכש את המבנה. על-פי לשון המקור המתאר את הקמתו של בית-המדרש נראה כי מספר המוסתערבים בעיר היה גדול למדי והם סבלו מאוד מחסרונו של מקום מיוחד לתפילה וללימוד לבני-עתם.⁵⁶

ר' יעקב חאגיז, שחי בירושלים בשנים תי"ז-תל"ד (1657-1674) ושימש ראש ישיבת 'בית יעקב', כתב כי 'רוכ בני העיר ג"כ [גם כן] מורישקוש וגם הם עיקר העיר קודם בא הספרדים לכאן'.⁵⁷ יש בדבריו סתירה כלשהי, שכן לא ייתכן שהמורישקוש, הם המוסתערבים, היו גם כימיו רוכ בעיר וגם רוב בני העיר עד בוא הספרדים. נראה כי כוונתו היתה שהספרדים היו כימיו רוב, ואילו המוסתערבים גם הם קבוצה גדולה, והיו רוכ בעיר עד בוא הספרדים.

כימי בנו של ר' יעקב חאגיז, ר' משה חאגיז, בתחילת המאה הי"ח, נראה כי המוסתערבים איבדו ברובם את ייחודם בירושלים שלא היה אלא הד רחוק מן העבר. בתיאורה של העיר שבספר 'אלה מסעי' (טו ע"א), כתב ר' משה חאגיז:

ושמעתי מבני בניהם של המוסתערבים והם הנקראים מוריגקוס שהם מזקני ירושלים שנשארו בה אחר החורבן, שחצי רחוב היהודים המפסיק בשוק היהודים מצד צפון לדרום הוא הגבול שבין ירושלים לציון.⁵⁸

ר' גדליה מסימיאטץ' כתב גם הוא בתחילת המאה הי"ח כי המוסתערבים היו מעטים בעיר, ומדבריו עולה כי גם מצדם הכלכלי היה בכי רע:

... יש קצת מן היהודים הנקראים אנשי מערבא, ובלשונם שם הם נקראים מוריסקס ואלו מדברים לשונם ג"כ [גם כן] בלשון ארמי, ולבושיהם הוא כמעט כמו הערביים, ומעט היכר

54 כתב-יד בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים 8°958, תיקון סופרים, 2 ע"ב.

55 שם, 5 ע"א.

56 כתב-יד בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים 8°61, אגרות שדרים מירושלים, איגרת 183, עמ' 220-219.

57 שו"ת הלכות קטנות, כ, ויניציאה תס"ד, קונטרס הגיטין, אות ה, נג ע"ב.

58 ר' משה חאגיז, אלה מסעי, ירושלים תרמ"ד, טו ע"א.

כתובה על-פי מנהג ירושלים. מתוך כ"י ספר תקן סופרים שהועתק בידי יהודה מרעלי, שצ"ה

ואודה יעלה ספחלה לשם ולתפארת ולתהלה כי עתה רכשנו
 מעל זרק מחזיק כלמדיק הן נביר נכון ועלה חדש זרקו נחסר
 כהר פ"א ונחרין בלחדס ימאוך מאך חכמה בן יכבר אכעשה
 זדקה בכל עת וחסר חל בלחיוס פה החכס הנע כהר פ"א
 בשלום יחדז ה עלהם יחיו ויקטנו על שלום מעשה ועד עלהם חס
 עד העולם ס"ר

אחרי עתרת החיים והשלום אותותינו חלה בלבתם יבנו להלח על
 מוכיל בכתבך דנח הוא החכס הנעלה כהר פ"א יתה הולך לרפח
 על טפחי נרבי עם חלדי חכום לטורף שתי מודת שקלעת מו
 לזו אחת מהנה היא לקבוצ עי דמי במקנה מר רש אחד שקנה
 בנינו וחזקתו ככספ בולח כדי לזכות בו את הרבים וקרן לו
 חלה מועד והיה כל לעבוד את ה יכח סס לעמוד סט וחמ"א ים
 פוס המעלה מתפללים סס בתעטת וכמלקות מוכר לערב יכח
 בלמוד התנן שמתה בתו של אדם מולד הסופים ה"א וכוס
 השבת יתקח כדרשה נחה בלשון ערבי וכל ינשי קהלת שפיו י
 מקד מאך דנח נמנעים מלכת לשמוע כברי חכמים וקידוהם
 מחמת שלח היו מוכיפס בלשון לעז - עתה הטו שכמוס לבול
 על התורה כל יחדי סנול; על מוסת ערכים יחיס לז נעדר
 מהדרשה עד אפס מקום וקובלה החלם ה"א לקטורה המד כס
 ה"א להיותו נחבידים ונחן קומר אדם לחפרו דר ל המקום צנו
 שה"א חומרים במקום אחר מלתו והמזנה השעה לערך
 סיוע נשואי בו שלום יתכן יכח חב יחמיר לו שקד על לעודו י
 יוסם וללה נחן כל מחממה כידו לתת לבית זון מהר כמחר
 הכפולת; ובר אונת"א פ מוסה פטסה מרחפת על פש לבן אפן
 לחשת פט מעלתכם כלל זרקוקבס בשתיס התחמנו לו ובחסר
 מעלתכם בטוחו כי יעלה מלצו לבוסו סד ה מעטת עלבס
 וכל החסר חסר ימול אלו לנו הוא וכזה מודע כי מעתה חן ה
 בעינכם ומלג זרק מלק שלם נחמן לשלם קסלמו כפל משמון
 בזמנת חוקכם חזכו להחזק נערוה זדק בדק הטרק סוק פמן
 כה מעתה כים נחמס חסברכס סחוקמס בסדר וזלסדי יקלכס ה"א

איגרת המלצה לשלוח מוסת ערבי מירושלים, אמצע המאה ה"ז. מתוך כ"י אגרות שד"ים מירושלים, כתביד בית
 הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, 8'61, איגרת 183

יאודה יעלה בתחלה¹, לשם, ולחפארת ולתהלה², איש חיל רב פעלים³, פועל צדק⁴, מחזיק כל בדק⁵, הן גביר נבון תעלה, חרף צדקה וחסד⁶, כהיר פ' יצו, ואחריו כל אחד ימשוך משך חכמה⁷, בן יכבד אב⁸, עושה צדקה בכל עת⁹, וחסד אל כל היום¹⁰, ה'יה¹¹, החכם הנע¹², כהיר פ'¹³ בשלום יחדיו¹⁴, ה' עליהם, יחיו ויתענגו על שלום, מעתה ועד עולם, חיים עד העולם¹⁵ כהיר. אחרי עתרת החיים והשלום¹⁶, אונותינו אלה בלכתם ילכו להליץ על מוביל כתבא דנא¹⁷, הוא החכם הנעלה כהיר פ' נרו, ההולך לרפוק על פתחי נדיבי עם אלדי אברהם¹⁸, לצורך שתי מצות שקולות זו לזו. אחת מהנה היא לקבוץ עיי¹⁹ דמי מקנת מדרש אחד, שקנה בניינו וחזקתו בכסף מלא כדי לזכות בו את הרבים²⁰, וקרא לו // אהל מועד, והיה כל לעבוד²¹ את ה' יבוא שם ללמוד שני חמישי, גם ביום המשמרת²² מתפללים שם בתענית ובמלקות, מבקר לערב יוכתו²³ בלימוד התורה, שמתשת כחו של אדם²⁴, מלבד הסגופים הנו'. וביום השבת יפתח בדרשה נאה בלשון ערבי, וכל יושבי קרנות שהיו מקדמא דנא נמנעים מלכת לשמוע דברי חכמים וחדותם²⁵, מחמת שלא היו מבינים בלשון לעז²⁶, עתה הטו שבמם לסבול עול התורה, כל יחידי סגולה של מוסתערבים²⁷, איש לא נעדר מהדרשה, עד אפס מקום. והוכרח החכם הנז' לקנות זה המדרש הנז', להיותו רחב ידים, ואין אומר אדם לחבירו צר לי המקום²⁸, כמו שהיו אומרים במקום אחר וזלנו. המצוה השנית, לצורך סיוע נשואי בנו שלום²⁹ יצו, בן יכבד אב³⁰, יאמר לו, שוקד על לימודו יומם ולילה, ואין כל מאומה בידו לתת לבת זוגו מהר כמהר הבתולות³¹. ובראותנו כי מסה הבושה מרחפת על פניו³², לכן אתנו לחלות פני מעלתכם ככל צדקותכם, בשתיים תתחתנו לו, ובחסדי מעלתכם בטחנו, כי יטילו מלאי לכיסו כיד ה' הטובה עליכם, וכל החסד אשר יגמלו אליו לנו הוא, ובוה נדע כי מצאנו חן (ב) בעיניכם³³, ומלכי צדק מלך שלם נאמן לשלן תשלומי כפל³⁴ מטמון באמתחותכם, ויזכו לראות נוראות בצדק³⁵ בדק הבית כזית רענן³⁶, בה מעתירים נאמני אהבתכם, החותמים בסדר³⁷, ואל שדי יתן לכם רחמים³⁸.

1 שופטים א א-ב; נראה כי שם הנמען היה יהודה. 2 על-פי דברים כו יט. 3 דברי הימים א יא כב. 4 תהלים טו ב. 5 על-פי יחזקאל כז ט-כו. 6 משלי כא כא. 7 על-פי איוב כח יח. 8 מלאכי א ו. 9 תהלים קו ג. 10 תהלים נב ג. 11 הלא הוא. 12 הנעלה. 13 לא עלה בידי לפענח סימן זה. 14 תהלים ד ט. 15 תהלים קלג ג. 16 על-פי ירמיה לג ו. 17 כתב זה. 18 תהלים מז י. 19 על-פי יד. 20 על-פי אבות ה כא. 21 מי שרצה לעבוד. 22 משמרת ראש-חודש. 23 איוב ד כ. 24 על-פי סנהדרין כו ע"ב. 25 משלי א ו. 26 איטלקית כנראה, אך יכול להיות גם לאדינו. 27 צאצאי היהודים שלא הלכו בגולה. 28 על-פי אבות ה ח. 29 לא נזכר במקום אחר. 30 ראה לעיל, הערה 8. 31 על-פי שמות כב טז. 32 על-פי שמות לד לד. 33 השמטת המהדירה. 34 לא עלה בידי למצא מקורו של ביטוי זה. 35 על-פי תהלים סה ו. 36 על-פי תהלים נב י. 37 כאן בא התאריך והשמיטו המעתיק. 38 בראשית מג יד.

ביניהם, כי גם הערביים אינם מגלחים זקנם ולכן אין היכר ביניהם, ויש להם חמורים והולכים מכפר לכפר עם בשמים ושאר דברים, ולוקחין בכפרים חיטין ושעורין ושאר מיני מאכל ומביאים לירושלים ומוכרים ובוזו מתפרנסים, אבל הם רובם ככולם עניים.⁵⁹

מעמד המוסתערבים בצפון ארץ-ישראל ויחסיהם עם בני שאר העדות בצפת

ר' משה באסולה כינס נתונים על הרכב קהילות ישראל בסוריה, כלבנון ובגליל, ומן הדין להביא מסיכומיו. בטרופולי שכלבנון הוא מנה 100 בתי-אב, סיציליאנים, ספרדים ומוסתערבים – רובם סוחרים.⁶⁰ בצידון שכלבנון היו 20 בתי-אב, רובם מוסתערבים.⁶¹ בעין זיתון שליד צפת ישבו 40 בתי-אב של מוסתערבים.⁶² בכפר ענן שבגליל היו 30 בתי-אב של מוסתערבים.⁶³ בעלמא שבגליל ישבו 15 בתי-אב ואף-על-פי שלא ציינו את עדתם, מסתבר שהיו מוסתערבים.⁶⁴ בכפר כנה היו 40 בעלי-בתים.⁶⁵ בצפת מנה 300 בתי-אב, ספרדים, מוסתערבים ומערבים.

עוד נתונים על יישובים אלה ואחרים שרוב אוכלוסייתם היהודית או כולה היתה כנראה מוסתערבית, עולים מן המפקדים העות'מאניים. ב-1525-1526 נמנו בפקיעין 33 משלמי מס בעלי משפחות, ב-1533-1539 – 44 ורווק אחד, ב-1553-1556 – 45 משלמי מס ואותו מספר ב-1572-1573.⁶⁶ יישוב זה היה מוסתערבי לכל הדעות ושרידיו התקיימו עד תחילת המאה העשרים.⁶⁷

יישוב קטן של מוסתערבים התקיים גם בביריה. כאן נמנו ב-1525-1526 19 משלמי מס. ב-1555-1556 16 משלמי מס ורווק אחד. בעין זיתון נמנו ב-1555-1556 52 משלמי מס ועיור אחד. בעלמא נמנו באותה שנה 8 משלמי מס וב-1572-1573 3 בתי-אב. בכפר יאסיף נמנו ב-1533-1539 10 משלמי מס, ב-1555-1556 – 29 משלמי מס וב-1572-1573 – 18 משלמי מס; אולם נראה כי לא כולם היו מוסתערבים.⁶⁸

בכפר ענן נמנו ב-1525-1526 14 משלמי מס וב-1555-1556 17 משלמי מס ורווק אחד, וב-1572-1573 18 משלמי מס. יישוב מוסתערבי קטן היה בשפרעם שבה נמנו ב-1525-1526 3 משלמי מס וב-1535-1539 – 10 משלמי מס. בג'וליס נמנו ב-1555-1556 9 משלמי מס ואותו מספר נמנה ב-1572-1573. בכפר כנה שבגליל התחתון נמנו ב-1555-1556 65 משלמי מס, עשרה רווקים ומטורף אחד. במפקד של 1572-1573 נמנו כאן 77 משלמי מס יהודים,⁶⁹ אך נראה שחלקם היה ספרדים שהתיישבו במקום בשל קרבתו לח'אן א-תוג'אר הסמוך, שהיה מרכז מסחרי חשוב.⁷⁰ אפשר אפוא לומר שכמעט בכל מקום, אך לא בצפת, היה קהל מוסתערבי טהור. המהגרים שזה מקרוב באו לא נמשכו אל הכפרים, אל עבודת-האדמה ואל רמת-החיים הנמוכה שאורח-החיים בכפר הצייע להם. נשאלת השאלה מה היה יחסם של המוסתערבים במקומות אלה אל המהגרים החדשים.

59 יערי, מסעות, עמ' 335. 60 שם, עמ' 134. 61 שם, עמ' 136. 62 שם, עמ' 139.
63 שם, עמ' 153. 64 שם, עמ' 141. 65 שם, עמ' 143.
66 B. Lewis, *Notes & Documents from the Turkish Archives*, Jerusalem 1952, p. 9 [להלן: לואיס].
67 י' בן-צבי, שאר יישובי ירושלים תשכ"ט, עמ' 62-17.
68 שם, עמ' 138.
69 לואיס, שם.
70 בן-צבי (לעיל, הערה 67), עמ' 171. על תולדות כל היישובים הללו ראה: שם, עמ' 51-180.

בדברי באסולה על יהודי צידון יש תשובה ברורה לשאלה זו: 'זיש בה כמו ת"ק כתים וכעשרים בעלי בתים יהודים מסתערבים רובם, וטובים הם ומקרבים לאורחים, מה שאין כן בכל המקומות שעברתי'.⁷¹ דעתו של באסולה על המוסתערבים בצפון הארץ ובלכנון אינה רחוקה אפוא מדעתו של ר' עובדיה מברטנורא על מוסתערבי ירושלים, וכאשר פגש בקהילה יוצאת-דופן ביחסה האוהד כלפיו, הוא מיהר לציין זאת. המוסתערבים בארץ כולה לא ששו לקבל לתוכם את יוצאי אירופה.

ידיעות רבות יותר יש בידינו על היחסים שבין מוסתערבי צפת לבין שאר העדות בעיר. להבדיל מירושלים, התקיים בצפת לפחות עד תחילת המאה ה"ז קהל מוסתערבים נפרד. אין אנו שומעים עליו עוד אחרי זמנו של יום טוב צהלון,⁷² וייתכן שהתערב מבחינה ארגונית בין שאר העדות בעיר בתקופת המשבר שבא על הקהילה באמצע המאה ה"ז.⁷³

מספר המוסתערבים בצפת היה בירידה מתמדת במשך המאה ה"ז ואילו מספר בני העדות האחרות, ובייחוד המהגרים מחצי-האי האיברי, היה עד למפקד האחרון שנערך ב-1567-1568 בסיומן של עלייה מתמדת.⁷⁴

כבר מתחילת המאה ה"ז, ואולי עוד לפני-כן, התקיימו בצפת קהלים נפרדים לספרדים המוסתערבים והמערבים ואפשר שזו הסיבה לכך שלא נזכרו חיכוכים בין המוסתערבים לבני העדות האחרות.⁷⁵ שלא כמו בירושלים, שבה היו המוסתערבים בתחילת המאה ה"ז קבוצה שתלטנית ואולי גם אמידה, התלוננו תלמידי-יחכמים מוסתערבים בצפת באיגרת שנשלחה אל הנגיד יצחק הכהן שולאל (רס"ז-רס"ט) על קיפות. לטענתם, הוא תמך בתלמידי-יחכמים ספרדים בלבד.⁷⁶ על היחסים בין קהל זה לבין שאר הקהלים בצפת במחצית הראשונה של המאה ה"ז יש עדויות רבות בספר 'עיבור שנים' לר' יששכר ן' סוסאן. מחבר הספר יצא בשליחות כנראה בשנת רצ"ח (1538). באיזור שבו שהה התקבל כתלמיד-יחכם חשוב מאוד. תושבי המקומות שבהם עבר ביקשו ממנו לסדר את לוח-השנה העברי ותיקון העיבור והמנהגים הקשורים בו. ר' יששכר נעתר להם וערך את התיקון לפי מנהג המוסתערבים בארץ-ישראל עם השינויים שחלו בו עם כניסתם של בני עדות אחרות לארץ והשפעתם על המוסתערבים.⁷⁷

71 יערי, מסעות, עמ' 136.

72 על שנת-מותו של יום טוב צהלון ראה: שו"ת יר"ט צהלון, ויניציאה תנ"ד, סימן קעז, קמב ע"ב.

73 על משבר הקהילה בצפת באמצע המאה ה"ז ראה: מינה רוזן, 'לתולדות היחסים בין קהילת צפת לקהילת ירושלים במאה השבע-עשרה', פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשל"ט, עמ' 152-195.

74 ב-1525-1526 היו בעיר 131 משלמי מס מוסתערבים, ב-1555-1556 — 98 משלמי מס מוסתערבים, ב-1567-1568 — 70 משלמי מס מוסתערבים (כהן ולואיס, עמ' 161).

75 כך עולה מן האיגרת משנת רס"ז-רס"ט, שפרסמו גוטהייל וורל מן הגניזה הקהירית: R. Gottheil & W.H. Worrell (ed.), *Fragments from the Cairo Genizah in the Freer Collection*, New York 1927, pp. 246-258 [להלן: גוטהייל וורל]. וראה ביקורתם של: ש' אסף, מאסף ציון, ב (תרפ"ו), עמ' 120-122; מ' כניהו, 'תעודה מן הדור הראשון של מגורשי ספרד בצפת', ספר אסף, ירושלים תשי"ג, עמ' 109-125. התלונות נגד ר' משה הדיין — דיין המוסתערבים — באיגרת רס"ז-רס"ט, העלו דווקא אחיו המוסתערבים.

76 איגרת רס"ז-רס"ט, גוטהייל וורל, שם.

77 ר' יששכר ן' סוסאן, עיבור שנים, ויניציאה של"ט, ג ע"ב-ד ע"א. במסעותיו ביקר ן' סוסאן באיטליה, במצרים ובאסיה הקטנה. אך נראה בכיורו מספרו כי חובר למען גולה דוברת ערבית. הספר נפוץ מאוד בתימן וגם בהודו. נדפס לראשונה בשם 'תיקון יששכר' בקושטא שכ"ד ובמהדורה מתוקנת בוויניציאה של"ט. ראה עליו: גם *Encyclopaedia Judaica*, XV, Jerusalem 1972, cols. 531-532; "מ טולידאנו, נר המערב, ירושלים תרע"א, עמ' 109; ן' כנ"איים, מלכי רבנן, ירושלים תרצ"א, עט ע"ב.

חזו לאותות ולמועדים הלימים ושנים

ספר

עיבור שנים

ותקופות לעולם חלילה חוזרות
ממכת הרצט ליביר מתחילו ועד
סוף העולם מפלימות ויחבור
הסדרים ופרודן כמנהג ארץ
ישראל והחוכות

ועוד עכסנות סקדיות ככל סוגים
העופות - סרסותין והסדריות
בדיכין וטעיות כולם עבולות
והסדרית כל סמט בו קטנות על סדר
כל הסדרים טעה עמודות ונכונו
כעונים עסקות כל סרקי סמט
סידרו והסכיות

את הכל חנר וסדר כע'ר ישכר בן המכס
כע'ר אורכי ו' מולחן כ'ר ישכר

והנה כעון כמך גיד ס' כעונס עליה
על הכעיר יכס מיונס יכ' סכס
את ע' אט' למ' פ

ברפס לבקסת כ'ר חסה גבאי
יכו' אכבית זולחן דיגורה

פה ויניציאה

שער הספר 'עיבור שנים' לר' יששכר בן יוסאן, ריניציאה שליט

מדבריו עולה שלא היה מוסתערכי אלא מערבי, כלומר מיוצאי צפון-אפריקה, אך הוא העריך את מנהגי המוסתערכים בראותו בהם את היהודים האמיתיים, ה'אותנטיים'. בהשראתו התאחדו בימיו המוסתערכים והמערכים לקהל אחד בצפת וניהלו את תפילותיהם במשותף.⁷⁸ מהמשך דבריו עולה כי כעבור זמן-מה שוב נפרדו העדות וכל אחת מהן הלכה לדרכה.

מספרו של ר' יששכר ן' סוסאן עולות כמה עובדות חשובות על השפעתם של המוסתערכים על המהגרים שזה מקרוב באו. בצפת היה ויכוח בין חלק מקהילות הספרדים לבין המוסתערכים בדבר חלוקת הפרשיות בקריאת התורה. חלק מן הספרדים נהג כמנהג יהודי חוץ-לארץ וחלקם נהג כמנהג המוסתערכים. עם השלמת הספר, בשנת ש"ה (1545),

נתקבצו כל חכמי העיר צפת תוב"ב [תיבנה ותיכונן במהרה בימינו] והסכימו כולם למנהג תושבי הארץ שלא להפריד [את פרשת תזריע ממצורע], ועתה פעם אחרת בשנת ש"ח ליצירה נתקבצו כל חכמי העיר רבותינו הספרדים יצ"ו והסכימו להפרידם והפרידום ושלחו לחכמי המוסתערכים יצ"ו להפרידם כמותם ולא רצו כי אם בהר ובחוקותי שאמרו זהו מנהג אבותינו וקדמונינו בידנו מעולם ושנים קדמוניות.

עולה מכאן כי בשנת ש"ה הוחלט לנהוג כמנהג המוסתערכים, אולם בשנת ש"ח (1548) שבו אל מנהג חוץ-לארץ, הספרדים הורו למוסתערכים לנהוג כמותם, אך הללו סירבו.⁷⁹ מן הכתוב עולה שהמוסתערכים בצפת היו עדיין קבוצה גדולה, והיו לה חכמים שסמכותם חזקה דיה להיות גורם בעל משקל בקהילה.

מתוך קטעים אחרים בספר מתברר כי באמצע המאה ה"טז היה מאבק מתמיד על שימור מנהגי התפילה של המוסתערכים בצפת, מאבק שר' יששכר ן' סוסאן עמד במרכזו. אחת המחלוקות שניטשו סביב מנהגים אלה היתה בעניין הפורים. המוסתערכים בצפת נהגו ביום השני של פורים כביום הראשון והוציאו ספר-תורה, בהניחם שכל ערי ארץ-ישראל היו בימי יהושע בן-נון מוקפות חומה; הספרדים טענו כי אין הדבר בטוח ולפיכך לא הוציאו ספר-תורה, שאם היו מוציאים היו צריכים לברך ויהיו מברכים על קריאת ספק. ר' יששכר טען שהספרדים לא ביטלו את מנהג המוסתערכים אלא ששני המנהגים התקיימו זה לצד זה והוא סבר כי מנהג המוסתערכים היה טוב יותר משום שהיה זה, לדעתו, מנהג אבותינו הקדמונים בארץ-ישראל.

בשנת ש"ט (1559), כלומר כ-14 שנים לאחר חיבור ספרו, נפל דבר בקהל המוסתערכים. ביום השני של פורים סירב החזן בקהלם להוציא ספר-תורה משום שראה שעושים כך בקהילות הספרדים והסביר שעשה זאת כדי שלא לברך על הספק. בינתיים ישב הקהל חסר-סבלנות וחיכה להוצאת ספר-התורה, ולכן קם ר' יששכר ן' סוסאן והורה לחזן שיוציאו משום שאין לחשוש למנהג הספרדים. החזן השתכנע והוציא את הספר. ואולם בזאת לא תמה הפרשה: חלק מן המוסתערכים חשק במנהגי הספרדים, ואחד מהם הלך אל ר' יוסף קארו וסיפר לו על האירועים וכיצד הכריח ר' יששכר את החזן להוציא את ספר-התורה. אותו אדם סבר אולי שר' יוסף קארו יעורר שערווייה גדולה, ואולם להפתעתו אמר לו:

78 ר' יששכר ן' סוסאן, שם, סא ע"א.

79 שם, לב ע"א.

יפה עשה ומנהג טוב הוא לומר היום על הניסים בתפלה ולהעלות בו ספר תורה אלא שקהילותנו הספרדים יצ"ו לא נהגו להעלות ואני כמו שמצאתי המנהגות מזמן רב נוהגין הנחתי אותם.

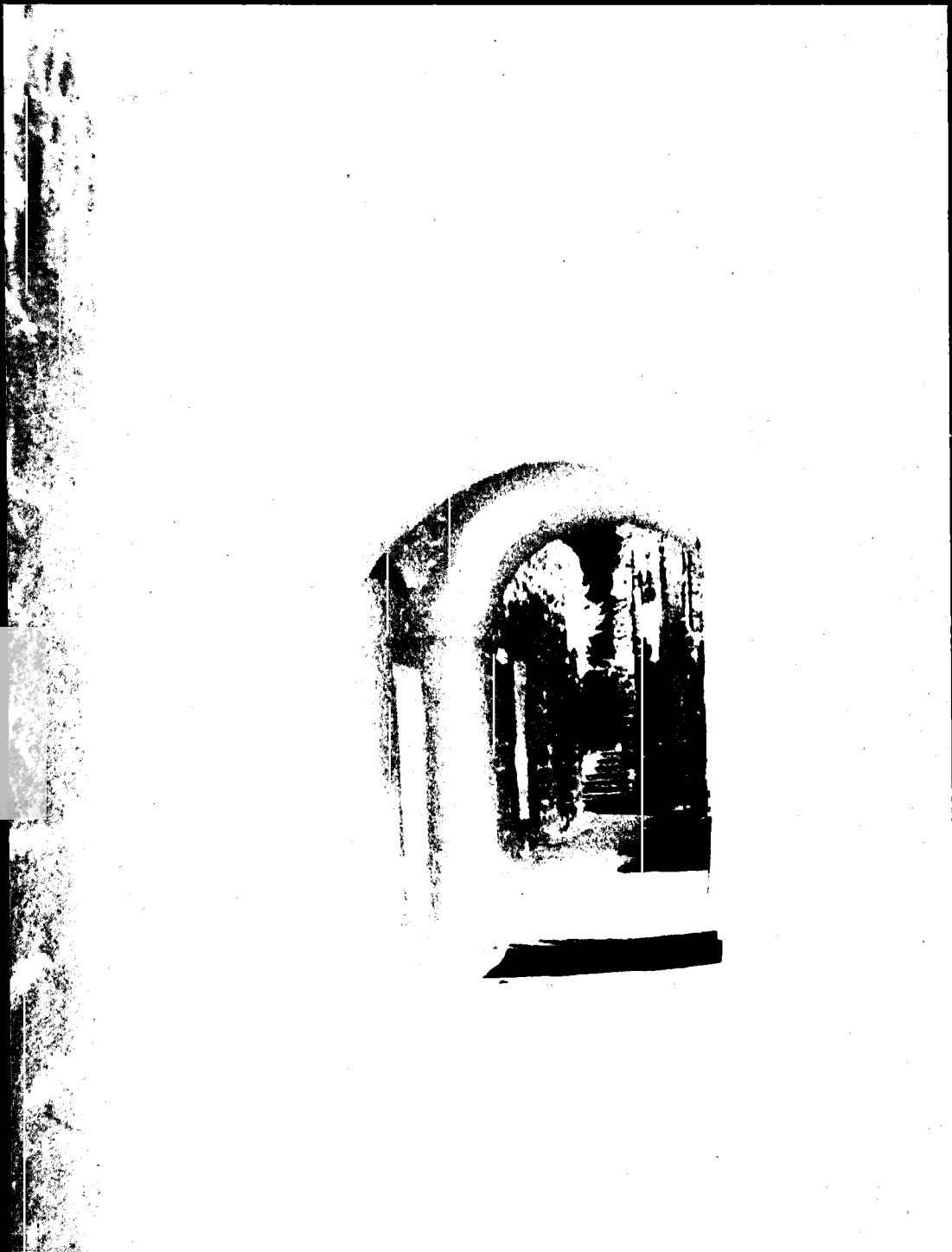
הוא סבר אפוא שלא היה זה חידושו של מנהג אלא קיומו, וגם ר' יוסף קארו נטה אפוא לדעת המוסתערבים.⁸⁰

ר' יששכר ן' סוסאן נהג להחליף דעות עם חכמי הספרדים, חכמי האשכנזים וחכמי המוסתערבים על מנהגיהם — ואותם פירט בספרו, בהביעו את דעתו על מנהגיה של כל עדה. הוא הדגיש חזור והדגיש את עליונות מנהגי המוסתערבים ועדיפותם בהוסיפו אסמכתאות מגדולי חכמי צפת — ובייחוד מחכמי הספרדים. כך הביא מפי כה"ר ישועה, דיין המוסתערבים, כי ר' יעקב בירב צידד במנהגי המוסתערבים בפרשת קורבנות, והעדיפם על מנהגי הספרדים.⁸¹

במשך המאה ה"ט עמד קהל המוסתערבים בצפת בייחודו, שמר על דיין משלו, החזיק בית-תפילה, הטמיע בתוכו חלק מיוצאי המערב; על אף נטייתם של כמה מן המוסתערבים ללכת אחר מנהגי הספרדים, שמר עדיין על מנהגי-התפילה של המוסתערבים בהשראת העלית התרבותית של העדה. מאמצע המאה ה"ט ועד לתחילת המאה הי"ז לא נודע לנו על יחסי המוסתערבים עם העדות האחרות בצפת. מתוך שאלה שנשאל יום טוב צהלון אפשר ללמוד על מצבם בראשית המאה הי"ז, לכל המאוחר. השאלה הופנתה אליו על-ידי קהל מוסתערבים וקהל ספרדים בצפת, בעקבות סכסוך שפרץ ביניהם. מן השאלה עולה שקהל המוסתערבים חייבים היו כסף לקהל הספרדים. יסוד החוב בשני עניינים — הפרעון על המס וחובות אחרים. מלשון השאלה מתברר כי הספרדים שילמו גם את מסי המוסתערבים, ותבעו מהם להחזיר את הכסף. המוסתערבים טענו שהחזירו את כל הכסף וגם ערכו חשבון רשמי עם הספרדים; היה להם מסמך שהוכיח שאין הם חייבים עוד, לבד מסכום מסוים שעליהם לשלם לתורכי כלשהו — אולי חלק מן המס שהספרדים לא שילמו או אדם שממנו לוו הספרדים כסף כדי לשלם את מסי המוסתערבים. כל זה יכול היה להיות פשוט מאוד אלמלא הוציאו עתה הספרדים מסמך שכנגד, ובו הוכיחו כי שני הצדדים אכן באו חשבון לפני בית-דין, והסיכום היה שהמוסתערבים חייבים לתורכי סכום-כסף והספרדים מחלו להם את ההפסד על 'המנטאש'⁸² והמשי ומאה גרושוש של פלוני. מסתבר שהמוסתערבים ניסו להחזיר את חובם בדרך מעניינת: כחלק מתשלום החוב הם סידרו שהספרדים יקבלו צמר לעיבוד ומשי לצביעה והרווח יכסה את מחיר החומר הגולמי וחלק מן החוב על-חשבון המסים.

ואולם הזמנים השתנו, ובתחילת המאה הי"ז שוב לא היו עסקי הצמר טובים כל-כך כמו באמצע המאה ה"ט. מתברר שהספרדים קיבלו את הסחורה 'לזמן' והיה עליהם להחזיר אותה כמוצר מוגמר, במחיר שהיה אז בשוק למוצר המוגמר. והנה, בהגיע 'הזמן' היה מחיר המוצר המוגמר נמוך ממחיר חומר-הגלם כשנמסר לידי הספרדים, וכך הפסידו הספרדים כסף רב גם בקרן. המוסתערבים טענו שהספרדים מחלו להם על הפסדים אלה יחד עם החוב של 100 גרושים שחבו לפלוני. הספרדים, לעומת זאת, הודו כי ויתרו על 100 הגרושים וגם על ההפסד שהיה להם במשי; אך על מחיר הקרן של הסחורה לא ויתרו, שהרי אותו יצטרכו לשלם עתה לספקים בסאלוניקי או בקושטא.

80 שם, סא ע"א. 81 שם, סט ע"א. 82 צמר.

מכון
מכון
מכון

קמטת בית-כנסת אלשיך בצפת

הצדדים התדיינו בבית-הדואר של צפת ורוב החכמים נטו שם לטובת הספרדים; אלא שהמוסתערבים טענו שאין הצדק עם הספרדים ופנו אל יום טוב צהלון. רב נודע זה עיין במסמך שהיה בידי הספרדים ופסק כי יש מקום ללמד זכות על המוסתערבים. בגוף המסמך היה כתוב שהספרדים מחלו על 'הפסד המנטש והמשי'. הם הודו כי בעניין המנטש – הוא הצמר – הם באמת מחלו גם על הפסדיהם בקרן אולם במשי מחלו רק על הרווח ולא על הפסדים בגוף המשי. יום טוב צהלון פסק שהמלה 'הפסד' כוללת גם את המשי, והספרדים מחלו למוסתערבים למעשה גם על הפסדיהם בקרן המשי.⁸³

כתחילת המאה הי"ז, לכל המאוחר, עדיין קיימו המוסתערבים כצפת קהל נפרד, ואולם מצבם הכלכלי היה ככי רע. הספרדים שילמו את מסייהם ולא היה לאל-ידם להחזיר את חובותיהם. מאידך גיסא, גילו הספרדים מידה גדלה של הבנה למצבם של המוסתערבים, עובדה המעידה על תחושה רבה יותר של שיתוף הגורל בין שתי העדות מאשר בירושלים.

ספרדים, איטליאנים ואשכנזים בצפת

אם היחסים בין המוסתערבים ובין שאר העדות הוכתבו במידה רבה על-ידי תחושת הייחוד והעליונות של המוסתערבים, הרי היחסים בין בני העדות האחרות בינם לבין עצמם יותר ממה שהיו פרי השוני במוצא נבעו מגורמים כלכליים.

בשאלה שנשאל המבי"ט, רבי משה מטראני, בשנת שכ"ב (1562), משתקפת מערכת-היחסים בין בני העדות האחרות בצפת בשלהי תקופת זוהרה. מן השאלה מתברר כי הקהלים עשו הסכמה, שעל-פיה מקום-הולדתו של האב הוא-הוא הקובע את ההשתייכות לקהל. וליתר דיוק:

מי שבא לעיר ונולד הוא ואביו באיטליה אף על פי שאביו אביו בא מפורטוגאל או קאשטיליא או ארגון או מלכות אחר ילך לקהל איטליא ואם אביו נולד במלכות אחר מן המלכיות הנז' [כרות] אעפ' [אף-על-פי] שנולד הוא במלכות איטליה לא ילך אלא בקהל של לשון בני מלכותו וכן בשאר לשונות הגויים.

בני קהל אראגון התנגדו להסכמה עקרונית, ולכך מזאת טענו שאחד הקהלים – זה של האשכנזים – עשה הסכם סודי עם קהל האיטליאנים שביטל את ההסכמה. על-פי ההסכם הזה הבטיחו האשכנזים לאיטליאנים שיתמכו בהצעת התקנה בזמן התקנתה ובתמורה לא יכפו עליהם האיטליאנים את התקנה. בני אראגון טענו כי אם לא היה נעשה הסכם מנוגד לחוק זה היו האשכנזים קמים נגד התקנה ובהתנגדותם של שני קהלים היא לא היתה מתקבלת. בני קהל אראגון שאלו אפוא אם משום כך מחייבת אותם התקנה.

המבי"ט בדק את השאלה וענה כי האיטליאנים רצו לכפות את ההסכמה על בני קהל אראגון והסתמכו על הבריייתא האומרת כי בני עיר רשאים להכריח את המיעוט ללכת בדעת הרוב. רבינו תם ואחרים סבורים היו שהדבר אפשרי רק אם מלכתחילה הסכימו כל בני העיר לכלל זה של כפייה באותו עניין העומד על הפרק; שאם לא כן אי-אפשר לעשות זאת, ובייחוד אם יש הפסד לאחד הצדדים ורווח לאחר. אם לא הסכימו כולם מלכתחילה שיקבלו על עצמם את התקנה שתיקן בנדרון

83 שו"ת יר"ט צהלון (לעיל, הערה 72), סימן רעד, רט ע"א.

אי-אפשר לכפותה על הצד המפסיד. ר' יוסף קולון, רב באיטליה במאה ה־17, אף האריך ואמר שגם במצווה תופס הכלל הזה, וככלל – אין קהל יכול לכפות דעתו על קהל אחר, שכן כל קהל דינו כעיר. במקרה שלפנינו ברור שיש רווח לצד אחד והפסד לצד האחר. אם אנשים שזקניהם נולדו באראגון יבואו לצפת ויוכרחו להתיישב בקהל איטליה, הרי ישלמו שם מסייהם, שם יתרמו צדקה וקהל אראגון יצא נפסד. אלמלא ההסכמה ברור שהיו הולכים לקהל אראגון, שכן באורת-חייהם ובטבעם היו עדיין אראגוניים.

לדעת המבי"ט לא היה אפשר שגם האיטליאנים יצאו בהפסד בשל הסכמה זו; זאת משום שאם יבוא לצפת יהודי מאיטליה שהוא ואביו נולדו בארץ אחרת – ילך לקהל אחר, לקהל אשכנז למשל, משום שכך היה חשבון הרווח וההפסד בין האיטליאנים לבין האשכנזים ולא בין האיטליאנים והאראגונים; והרי אין לחשוב שאיזה איטליאני ילך לשבת באראגון ומשם יהגר לצפת, שכן שבעים שנה לא היו יהודים באראגון ולא היה למבי"ט ספק שלעולם לא ישבו שם יהודים. זאת ועוד: מבחינת קהל אשכנז לא ייתכן שיהודי איטליאני ילך לגור באשכנז ומשם יעבור לארץ-ישראל, לפי

שההליך הפוך בדרך-כלל. המבי"ט פסק אפוא נגד כפיית ההסכמה על בני קהל אראגון.⁸⁴ הוויכוח ניטש על השתייכותם של חדשים מקרוב באו לקהלים בצפת. כל קהל התאוה למשוך לשורותיו חברים רבים ככל האפשר, משום שכך נחלק עול המסים בין אנשים רבים יותר. עוד אנשים בקהל פירושו תורמי צדקה בכוח, פעילות ערה יותר ויכולת להראות לתורמים בגולה הישגים מרשימים יותר. המאבק נסב אפוא על כסף ועל כוח,⁸⁵ ומן התעודה עולה שכוחם של האיטליאנים בתקופה זו היה רב מאוד. בתקופת זוהרה של קהילת צפת אפשר היה למנות בה שנים-עשר קהלים שנחלקו לא רק על-פי ארצות-המוצא אלא גם על-פי מחוזות בספרד ובאיטליה. במפקד העות'מאני משנת 1555-1556 נמנו בצפת קהל פורטוגאל, קורדובה, קסטיליה, אראגון, קטלן, סביליה, אפוליה, קלבריה, איטליאני, גרמנים, הונגרים, מוסתערבים ומערבים.⁸⁶

כאשר הידלדלה קהילת צפת בימי הכיבושים החוזרים ונשנים של בית מען והחלפת השלטון התדירה, נמלטו רוב תושביה היהודים ושוב לא יכלו הקהלים לשמור על ייחודם והניחו לפרנסי הספרדים לנהל את ענייני כולם. גם האיטליאנים, שהיה להם ארגון עזרה ותרומות מסודר להפליא באיטליה, כתבו אז לאחיהם בארץ-מוצאם שישלחו את התרומות לכולל המשותף לכולן, משום שבשל צוק העתים לא היה עוד טעם לשלוח אותן לקהל איטליה, כיוון שהיישוב כולו נאבק על קיומו.⁸⁷

בין ספרדים ואשכנזים בירושלים

בירושלים קיבלו עליהם בני כל העדות בסופו של דבר את מרות ההנהגה האיטליאנית-הספרדית. כבר במאה ה־17 אנו מוצאים את בני כל העדות, לבד מן המוסתערבים והאשכנזים, מתחתנים אלה

84 שו"ת המבי"ט (לעיל, הערה 34), חלק א, סימן שז.

85 מסקנה זו מתחזקת עוד יותר מתוך כך שקהלי הספרדים עצמם נאבקו על המהגרים החדשים שמקרוב באו והשתדלו למשוך אליהם את המתיישבים העשירים (שו"ת המבי"ט, שם, סימן מח).

86 כהן ולואיס, עמ' 158-160.

87 א' קופפר, 'קהילת צפת ופעולת ר' מנחם עזריה מפאנו למען היישוב בארץ ישראל', שלם, ב (תשל"ו), עמ'

361-364.

באלה ומקיימים מוסדות משותפים. אולם גם ביניהם היו ניגודים של אינטרסים, שנבעו בדרך-כלל מן המנהג לשלוח מן הגולה תרומות לארץ על-פי 'ליסטא' (רשימה). יוצאי כל עיר היו מוציאים רשימה של אנשים מאותה עיר הזכאים לתמיכה מתושבי עירם בגולה וכאשר הללו שלחו ממון לארץ-ישראל הם ציינו את שמות הזכאים לקבלו; אלה היו למעשה שורשי החלוקה. 'ליסטא' כזו היתה ממילא מוקד להתארגנות עדתית על-פי אינטרסים כלכליים. עם זאת, לא היו הניגודים חזקים מדי ובסופו של דבר נטמעו אפוא כל העדות בתוך קהל הספרדים. המוסתערבים נטמעו שלא מרצון. רק האשכנזים שמרו על עצמאותם ולא זו בלבד שעמדו על זכותם לשלוח שלוחים לגולה⁸⁸ — מה שלא היה בירושלים — אלא החזיקו מוסדות נפרדים, רב משלהם, פרנסים, ישיבה, ונראה שקיימו גם מקום תפילה לעצמם. עם זאת, הכירו העות'מאנים רק בקהילה הספרדית בירושלים, והספרדים הם שייצגו את ענייני האשכנזים לפני השלטונות. כן נתנו העות'מאנים זכות שחיטה רק לספרדים, והאשכנזים היו תלויים בהם גם בענייני השחיטה.⁸⁹ בין השאר שילמו הספרדים את המסים לשלטונות גם על האשכנזים והיו אחראים לפני השלטון לתשלומם. כך נוצר מצב שבו נאלצו הספרדים לשלם מסים והאשכנזים לא השקיעו מאמצים רבים לפתרונה של בעיה זו. נראה כי זמן רב שילמו הספרדים לבדם את המסים על כל יהודי ירושלים, לרבות האשכנזים. אולם בסוף המאה הט"ז התעוררו לדרוש כי גם האשכנזים ישתתפו בתשלומים. בשנת ש"ח (1588) הגיע לעיר ממצרים ר' בצלאל אשכנזי, שהיה ממוצא אשכנזי על-פי שמו וספרדי בחינוכו. אמו היתה ספרדיה והוא למד בישיבה ספרדית ונראה כי גם ראה עצמו ספרדי יותר מאשר אשכנזי.⁹⁰ משום כך היה לו הרבה מן המשותף גם עם האשכנזים וגם עם הספרדים. ראשי האשכנזים בירושלים, שלא ידעו ערבית ולא תורכית, הניחו בידיו את ניהול ענייני הקהילה האשכנזית, כשם שניהל הרבה מענייני הספרדים.

בין השנים ש"ט (1589) ושנ"ג (1593) התקין ר' בצלאל אשכנזי תקנה, לפיה יפרעו האשכנזים לספרדים שישיית מן המעות שנשלחו להם מן הגולה. כשל מעמדו המיוחד הוא הצליח להשיג את חתימתם של החכמים ובעלי-הבתיים האשכנזים מנהיגי קהלם על התקנה — אך לא את חתימת כולם. דעתם של האשכנזים לא היתה נוחה מן התקנה; ר' בצלאל אשכנזי נפטר זמן קצר לאחר-מכן,⁹¹ והאשכנזים התעלמו בכוונת תחילה מן התקנה. הם התחרטו גם על שיתוף-הפעולה עם הספרדים בעניינים אחרים. עד שנת שנ"ג (1593) חתמו ביחד עם חכמי הספרדים על ההסכמות לפטור תלמידי-חכמים ממסים, ובשנה זו חתמו בנפרד.⁹² בתחילת המאה הי"ז החליטו לשוב כנראה ולשתף-פעולה עם הספרדים. לפיכך התמנו אז ר' אברהם

88 אושררה בשנת ש"ף (א"ל פרומקין וא' ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, א, ב, ירושלים תרפ"ח, עמ' 32) ושוב בשנת שפ"ג (ירושלים של לונץ, ב, תרמ"ז, עמ' 147-148).

89 ר' חיים סתהון, ארץ חיים, ירושלים תרס"ח, קונטרס הכללים, י ע"ב.

90 באדר א' ש"מ"ז היו עדיין במצרים, וראה איגרת-ההמלצה שנתן לשליח יצחק שכמי: ז' דימיטרובסקי, 'תולדות היהודים באיטליה במאה הט"ז', ציון, כ (תשט"ו), עמ' 178. על מאמציו לשפר את מצב הקהילה ראה: א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 225-227; שו"ת בצלאל אשכנזי, ויניציאה שני"ה, סימן טו, נב ע"א.

91 הוא חתם בשנת שני"א, עם אחרים, על מכתב לקהילת מונשטיר (ירושלים של לונץ, ז, תרס"ו-תרס"ז, עמ' 347-351). באמצע שנת שני"ה לא היה עוד בחיים, וקובץ תשובותיו התפרסם מתוך עזבונו. ההדפסה הסתיימה בוויניציאה בכ"ב במנחם-אב שני"ה.

92 אברהם אנקאווא, כרם חמר, ב, ליוורנו תרל"א, כג ע"ב.

וילייסיד⁹³ מטעם הספרדים ור' מאיר ב"ק⁹⁴ מטעם האשכנזים לעמוד בראש הקהילה ולהנהיג בה כמה תקנות וסייגים. כך נעשתה רכיזיה בתקנת פריעת השישית. הפרנסים החדשים ביטלו והתקינו שהאשכנזים ישלמו קרוב למחצית הוצאות העיר. כשם שלא הסכימו לתקנת פריעת השישית, כך היו גם מי שלא הסכימו לפשרה החדשה ופנו אל יום טוב צהלון. יום טוב צהלון מצא צד זכות לאלה וצד זכות לאלה. את התקנה של ר' בצלאל אשכנזי ביטל מכל וכל משום שנעשתה באונס, שהתבטא בכמה עובדות. (א) לא ייתכן שבצלאל אשכנזי יכפה את דעתו על רבני האשכנזים שחיו בזמנו שלא היו פחותים ממנו במעלתם, והם לא חתמו על ההסכמה.⁹⁵ (ב) לאחר מותו הפסיקו האשכנזים לשלם את הכסף. (ג) האשכנזים לא מינו את בצלאל אשכנזי לתקן להם תקנות אלא רק לייצגם לפני השלטונות. (ד) ייתכן שבזמנו של בצלאל אשכנזי הספיקה כשישית מן המגיע לאשכנזים מחוץ-לארץ כדי לכסות את חלקם בהוצאות הקהילה; ואולם בימי יום טוב צהלון גדלו ההוצאות בהרבה וגם מספר האשכנזים גדל ולכן לא היה עוד טעם בהסכמה. יום טוב צהלון הציע אפוא לשני הצדדים לקבל את ביטול תקנת ר' בצלאל אשכנזי ולהתפשר על גובה הסכום שהאשכנזים ישלמו לספרדים כדי לכסות את חלקם בהוצאות הקהילה.⁹⁶ אולם הוויכוחים בין שני הקהלים בעניין תשלום המסים וחובות הקהילה נמשכו גם לאחר הפנייה אל יום טוב צהלון. השלטון לא הבחין בין שתי הקבוצות וגם אחר-כך דרש מקהילת הספרדים את התשלומים שהקהילה האשכנזית פיגרה בהם. כך, למשל, קרה בימי שלטונו של מחמד אבן פרוח. פרנסי הספרדים יצחק גאון ויעקב ן' עמרם פעלו בשם שני הקהלים ובהסכמת ראשי קהל האשכנזים. האחרונים נתנו את חלקה של קהילתם כאשר היה צורך בכך.⁹⁷ כך מסתבר גם מדברי העולה מקארפי כי פרנסי הספרדים ניהלו את ענייני האשכנזים.⁹⁸ האשכנזים שילמו באותה תקופה חמישית מכלל הנזקים בימיו של אבן פרוח.⁹⁹ את איסוף הכסף והערבות לחובותיהם לקחו האשכנזים על עצמם, אך השלטון לא נמנע מפנייה אל הספרדים כאשר התיימש מן האשכנזים. בזמן כלשהו אחרי שנת ת"ך (1660) שוב הסתכסכו שני הקהלים על רקע תשלום החובות והמסים. מלשון השאלה שנשאל ר' שמואל גארמיזאן על כסוך זה מתברר שהאשכנזים חבו לספרדים סכומי-כסף ובפשרה שנעשתה התחייבו האשכנזים להביא קבלה מן המושל על 500 גרושים שישלמו על-חשבון קהל הספרדים. פירושו של דבר שהספרדים חבו למושל וביקשו לחסל חוב זה

93 הוא חתם עם מאיר ב"ק על המכתב למונשטיר (לעיל, הערה 91). ראה עליו: מ' בניהו, 'חייא רופא וספרו, מעשה חייא', ארשת, ב (תש"ך), עמ' 115; תולדות חכמי ירושלים, א (לעיל, הערה 33), חלק א, עמ' 129. בשנת שע"ז לערך הוא חתם כאתר מ'פקירי הצאן צאן קדשי ירושלים, על איגרת השליחות של ר' גדליה קורדוויירו לפאדוואה; ראה: י' זנה, 'תעודות על שד"רים אחדים באיטליה בתחילת המאה הי"ז', קובץ על יד, ה (תשי"א), עמ' רג. הוא טעה בקריאת שנת השליחות; וראה על כך: ד' קארפי, 'עזרת יהודי פאדוואה לעניי ארץ ישראל בשנים שמ"ד-ש"פ', ספר רפאל מאהלר, מרחביה 1974, עמ' 44-45.

94 ראה עליו: בניהו, שם, עמ' 152; וראה גם: תולדות חכמי ירושלים, שם, עמ' 110.

95 ביניהם היו ר' אפרים בר' יהודה, המכונה פייש (ראה: תולדות חכמי ירושלים, שם, א, עמ' 107-108); ר' שמעון אנשנבורג מפראנקפורט דמיין (שם, עמ' 109); ר' שמעון בק (שם, עמ' 110-111); ר' יונה טעבל (שם, עמ' 110); ור' אברהם ירושלמי (שם, עמ' 82-83).

96 שו"ת יו"ט צהלון (לעיל, הערה 72), סימן קס, קלב ע"ב-קלג ע"ב.

97 חרבות ירושלים, ויניציאה שצ"א, יא ע"א.

98 קייפמאן (לעיל, הערה 23), עמ' 82.

99 חרבות ירושלים (לעיל, הערה 97), שם.

באמצעות התשלום שהגיע להם מן האשכנזים. יש רגליים לסברה כי החוב היה על המסים שהספרדים ביקשו שהאשכנזים ישלמו ישירות למושל, ואולם הם נשאר אחראים לתשלומם. מכל מקום, עברה שנה, האשכנזים לא הביאו קבלה, כנדרש, והמושל סחט כסף מן הספרדים ו'נשך אותם כמה נשכים', כלשונם; לכן כל הפשרה היתה, לדעתם, כחרס הנשבר.¹⁰⁰

הסכסוכים על רקע תשלומי המסים לא היו סלע-מחלוקת יחיד בין האשכנזים והספרדים בירושלים. גם בעניין האספקה לתלמידי-חכמים פרץ ביניהם סכסוך. תלמידי-חכמים אשכנזים לא נמנעו מלימוד בשיבת התורה הספרדית, וביקשו חלקם בין תלמידי-חכמים ספרדים באספקה שהגיעה שמה. אף-על-פי שהאשכנזים לא השתתפו בהוצאותיה והחזיקו ישיבה משלהם והתלמידים שלמדו בישיבה הספרדית קיבלו אספקה גם מזו האשכנזית. הספרדים נודעקו ושאלו את יום טוב צהלון אם יכולים הם לעכב את האשכנזים מלימוד בשיבתם. וכך טענו:

כי אין כונתם כשבאים לישיבה בשביל הלימוד אלא בעבור ההספקה; וכמו שאם הספרדים היו רוצים ללמוד עמהם לא יתנו להם הספקה שאומרים שכך דעת הנותנים שלהם. שלא להינות ממנום אלא לאשכנזים, כך אנחנו הספרדים רצוננו לתת לשום אשכנזי פרוטה כיון שהם פורשים עצמם לצד אחד, וכיס אחד יש להם ביניהם, לא יאבה ה' שמה שלהם ושלנו יהיה להם, ולנו אין חלק עמהם.

וכך ענה להם יום טוב צהלון:

דאין לבעלי תורה האשכנזים חלק עם הבעלי תורה הספרדים, כיון שיש להם בייחוד הספקתם וחילוקיהם הבאים מארץ מרחקים, ואין מהנים לתלמידי חכמים הספרדיים] מהם ... ואע"ג [ואף על גב] שפשט המנהג לקחת גם האשכנזים מכל מקום אין הדעת סובלת שיזכו לשתי שולחנות, ושולחן של בני תורה הספרדים יהיה ריקן, אלא כל אחד יזכה בחלקו. ואעפ"י [ואף-על-פי] שנהגו כן ימים רבים ולא מיחו הספרדים, יכולים לטעון, שמפני שהיו שבועים בלחם ומושגחין, לא היו משגיחין בדבר זה. אמנם עתה צר להם באו למחות והדין עמם ... ובענין לימוד הישיבה, אם רוצים ללמוד בלא פרס אין יכולים למחות בידם, אבל ליטול פרס אין להם, אלא אם כיס אחד יהיה לכולם, גם הבא בשם האשכנזים.¹⁰¹

ראינו כי מבחינה ארגונית וכלכלית היו ניגודים לא קטנים בין האשכנזים לבין הספרדים, אך מבחינה חברתית היה ביניהם מן המשותף. ספרדים ואשכנזים למדו בישיבה אחת, האשכנזים נזקקו לעתים לבתי-דין ספרדים. היו אף בין האשכנזים שהסתפחו על הספרדים; כך, למשל, ר' בצלאל אשכנזי וגם ר' יצחק פאיש, אשכנזי שלמד בישיבות ספרדיות ולבסוף קיבץ כספים למען הספרדים ובידו כתב-שליחות אשכנזי.¹⁰²

אשכנזים וספרדים התחתנו גם ביניהם. במאה ה"ט ובתחילת המאה הי"ז לא היה הדבר מקובל כל-כך. בתשובה אחת דן יום טוב צהלון במקרה של אשה ספרדית שאצה לה דרכה להינשא לאשכנזי,

100 ר' שמואל גארמיוזאן, שו"ת משפטי צדק, ירושלים תש"ו, סימן פ, עמ' קיא-קיב.

101 כתב-יד בודליאנה 828 בקטלוג נויבאואר; צילום: מכון לצילום כתב-יד עבריים בכיתת-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ירושלים, סרט 21585. שו"ת יו"ט צהלון (לעיל, הערה 72), סימן פט, רמב ע"ב.

102 זנה (לעיל, הערה 93), עמ' ריג-ריד.

ויום טוב צהלון לגלג עליה כי 'נכנסה בה רוח תזוית'; ואמנם בסופו של דבר היא התגרשה מבעלה.¹⁰³ ואולם במחצית השנייה של המאה הי"ז היו נישואים כאלה לדבר מקובל למדי. ר' יעקב חאגיז נשאל 'אם מותרות האשכנזיות להנשא ב' לספרדי א''. ועל כך השיב שאפשר אמנם לפקפק בהתרת נישואי שתי אשכנזיות לספרדי כמנהג הספרדים, אך עוד 'הרב אור שרגא נ"ע', הוא אור שרגא ויבש, רבם של האשכנזים משנת תט"ז (1656), התיר זאת, ומאז 'הלכה רווחת ואין פוצה פה'.¹⁰⁴ דהיינו, לא רק אשכנזים וספרדים התחננו ביניהם אלא היו מקרים שספרדים נשאו שתי נשים אשכנזיות.

בני עדה אחת לא נמנעו לשבת בין אחיהם מן העדה האחרת.¹⁰⁵ שתי העדות היו משתתפות באבלן ובשמחתן.¹⁰⁶ היתה גם עזרה הדדית בין הקהלים ובעיקר עזרו הספרדים לאשכנזים שהגיעו עד פת-לחם. תעודה משנת תט"ו (1655) מורה שהאשכנזים הגיעו אז לשפל-המדרגה ונעזרו בנדיבות הפורטוגזים והאיטליאנים בעיר שמצבם היה טוב יותר והם השתייכו לקהל הספרדים.¹⁰⁷

עם מסעי-הצלב נפגשו לראשונה צאצאי היהודים שלא הלכו בגולה ונטמעו מבחינה תרבותית בכובש הערבי עם מי שנפוצו כיבשת אירופה, ולא מצאו עמם שפה משותפת — תרתי משמע. בירושלים שמרו המוסתערבים על עליונותם המספרית ועל אחיזתם בהנהגת הקהילה עד ראשיתה של המאה הט"ז וכינס לכין בני העדות האחרות היתה פעורה תהום של ניכור והיעדר הבנה. לאחר שאיבדו את הרוב המספרי ובעקבותיו את מעמדם בהנהגה, נאלצו להיטמע בקהילה הספרדית. בכפרי הגליל שמר היישוב המוסתערבי על צביונו במשך כל התקופה הנדונה, משום שהמהגרים שזה מקרוב באו לא ששו להתיישב בכפר.

בעיר צפת, שלא כמו בירושלים, קיימה כל עדה את מסגרתה הארגונית וכך שמרו המוסתערבים על ייחודם, כנראה עד למחצית הראשונה של המאה הי"ז, כשהם נאבקים על דמותם התרבותית מפני ההשפעות הספרדיות. מבחינה כלכלית נפל קהלם מקהל הספרדים והם אף נזקקו לעזרתן. בני העדות האחרות בצפת שמרו בקנאות על ייחודן כל עוד נהנתה הקהילה משפע כלכלי ומביטחון מדיני. הניגודים שנתגלעו ביניהן היו על רקע כלכלי. כאשר ירדה הקהילה מגדולתה ונידלדלה אוכלוסייתה, נאלצו כל הקהלים לשותף-פעולה, משום שלא עמד להם הכוח לקיים מסגרות ארגוניות נפרדות, והם קיבלו על עצמם הנהגה שהיתה בדרך-כלל ממוצא ספרדי. בירושלים היו הניגודים העדתיים העיקריים בין האשכנזים לבין הספרדים, לבד מאלה שבין המוסתערבים לבני שאר העדות. המחלוקות העיקריות היו על רקע כלכלי, ובעיקר בשל אחריותם של הספרדים לתשלום מסי הקהילה כולה. מבחינה חברתית היו הספרדים והאשכנזים מקורבים למדי, ובמאה הי"ז אף התקבלו מבחינה חברתית נישואין בין בני שתי העדות.

103 שו"ת יו"ט צהלון (לעיל, הערה 72), סימן רעו, ריא ע"א.

104 שו"ת הלכות קטנות (לעיל, הערה 57), ב, סימן לח, כד ע"א.

105 אברהם בן מרדכי הלוי, שו"ת גינת ורדים, קושטנדינא תע"ו, אהע"ו, כלל א, סימן ט, ז ע"א.

106 ר' גדליה מסימיאטיץ, 'שאלו שלום ירושלים': יערי, מסעות, עמ' 329.

107 איש-שלום (לעיל, הערה 50), עמ' 355.